

The background of the cover is a light cream color, decorated with numerous horizontal, wavy lines in a golden-brown hue. These lines vary in thickness and curvature, creating a textured, layered effect that frames the text.

David Jan Novotný

Dvanáct
kapitol
ze židovské
literatury

Od Tóry k Rothovi

■ garamond

Dvanáct kapitol ze židovské literatury

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.garamond.cz
www.albatrosmedia.cz

■ garamond

David Jan Novotný
Dvanáct kapitol ze židovské literatury – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2026

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

Dvanáct
kapitol
ze židovské
literatury

Vydání knihy finančně podpořil Nadační fond obětem holocaustu

David Jan Novotný

Dvanáct
kapitol
ze židovské
literatury

Od Tóry k Rothovi

■ garamond

© David Jan Novotný, 2026

ISBN tištěné verze 978-80-7407-747-0 (1. zveřejnění, 2026)

ISBN e-knihy 978-80-7407-748-7 (1. zveřejnění, 2026) (ePDF)

Na úvod bych rád poděkoval všem, bez nichž bych tuto knihu nikdy nenapsal. Těm, kteří opisovali a šířili Tóru a hebrejskou Bibli, těm, kteří zapisovali staré legendy a vyprávění, sbírali pověsti a studovali staré spisy, těm, kteří počali psát knihy inspirované Bibli, těm, kteří si začali vymýšlet vlastní příběhy, těm, kteří přiváděli do literárního světa nové hrdiny a hrdinky, těm, kteří se chopili pera, později psacího stroje a ještě později osobního počítače, aby v rozličných jazycích promlouvali ke čtenáři a podělili se s nimi o svou životní zkušenost, ať už dobrou nebo hrůznou, aby se podělili o díl fantazie, díky níž své příběhy přivedli do literárního světa. A nejen to, musím poděkovat i těm, kteří o psaní knih psali, kteří se nad literárními díly kriticky či nekriticky zamýšleli a jejichž názory a pohledy jsem si někdy osvojit, jindy odmítl. Především však musím poděkovat svým rodičům Z“L, kteří mě vychovali v náboženské tradici a vedli mě ke čtení. Na svět jsem přišel s čistou hlavou bez jediné informace a díky všem, jejichž seznam by byl předlouhý, jsem do ní nasoukal alespoň tisícinu toho, co bych ve svém věku měl znát. Možná je na čase skončit s psaním knih a znovu se pustit do čtení toho, co napsali jiní.

Zvláštní poděkování patří Petru Himmelovi, který se ujal mého rukopisu a podrobil jej nadmíru pečlivé redakci, přičemž z některých cest po putování židovskou literaturou odstranil nánosy nadbytečných slov a učinil je čtenářsky schůdnějšími.

V Praze v říjnu 2025

POSEZENÍ NAD MAPOU, ANEB VYDEJTE SE PO MODRO-BÍLÉ

Hned na začátku je nutno předeslat, čím tato kniha není, aby případný čtenář nebyl zklamán, když ji neshledá takovou, jakou si ji možná představoval. Není učebnicí. To, čeho se týká, se nelze naučit, toho je nutno se dočíst. Tato kniha rovněž není vědeckým spisem, jak by se snad mohlo zdát dle velkého počtu poznámek pod čarou a odkazů, které nejsou ničím jiným než drobnými dodatkovými ukazateli jiných pěšin na rozcestnicích. A konečně tato kniha není interpretací knih, o nichž pojednává, ani návodem, jak je číst. Možná jde tak trochu o komparatistiku, ale jen trochu, neboť se ve své podstatě jedná o průvodce, tu a tam poukazujícího na stejné či podobné motivy v literární krajině. Jednotlivé procházky lze rovněž číst jako eseje. Jak je komu libo.

K prvnímu prohlášení je třeba připojit další: jediná národní literatura, která je mnohojazyčná, je literatura židovská. Tato kniha není ničím menším ani větším než průvodcem po krajinách židovské literatury. Lze ji číst kapitolu po kapitole, lze ji číst na přeskáčku, je možné v knize listovat, tak jak se v bedekrech listuje. Čtenář si ke knize může otevřít atlas světa. Může putovat vsedě s šálkem čaje hezky po ruce, ale také se po přečtení může sebrat a vydat se na místa (pokud ještě existují), kde se jednotlivé literární příběhy odehrávají, a procházet místy, kudy procházely jejich postavy.

Jsou procházky a procházky. Rozlehlým lesem, jakým je židovská literatura, rozrůstající se od počátků věků, se můžete vydat po červené, modré, zelené nebo žluté turistické značce, záleží na tom, jakého průvodce si vyberete, jakou cestu si sami dle své libosti a na základě odborných textů naplánujete, nebo na tom, jakému průvodci svěříte svůj osud a necháte se oním rozlehlým lesem provést a vyslechnout výklad, jaký byste od jiných průvodců neslyšeli, procházet stezkami a pěšinkami

mi, na které by vás jiný nezavedl. Jak bylo řečeno, žádná jiná národní literatura, na rozdíl od židovské, není mnohojazyčná. Je to nejstarší kontinuálně pokračující literatura, stará víc než tři tisíce let, Tórou počínaje přes středověkou rabínskou literaturu, novověkou literaturu, literaturu moderní a postmoderní až k Philipu Rothovi a dalším autorům a autorkám, z nichž ti, kteří žijí v Izraeli, se zcela logicky vrátili k hebrejštině a píšou jazykem svých biblických předků. Židovská literatura pokračuje dodnes, na rozdíl od pradávných a zaniklých literatur, jejichž vývoj ustal, a přetrvává tak jako hebrejšтина, jíž se kontinuálně mluví a píše nejdéle ze všech světových jazyků, ač byly i jiné jazyky před hebrejštinou, dnes dávno zaniklé, i když po nich zůstaly dobře identifikovatelné stopy, ale přece jen pouze stopy.

Základní otázka zní, co je to vlastně židovská literatura, neboť židovští autoři začasté splývali s autory jiných národních jazyků, v nichž psali. Angloamerická literatura je psána anglicky, francouzská francouzsky, španělská španělsky, ruská rusky, německá německy, česká česky a tak dál, tedy v národních jazycích, přesněji řečech, jimiž spolu obyvatelé té či oné země hovoří a v níž se dorozumívají. Ale jakou řečí se domlouvali a domlouvají Židé? Prakticky jakoukoliv. Za dávných dob hebrejsky, později jidiš, ale aby se domluvili s obyvatelstvem zemí, v nichž v diaspoře žili, museli se domlouvat i německy, anglicky, španělsky polsky, česky, rusky... nebo nemuseli, jak kdo. A je tu další otázka: v jakém jazyce Židé jako příslušníci jednoho národa psali? Tóra je psána hebrejsky, na některých místech najdeme ještě aramejštinu, spisy Talmudu a Mišny¹ jsou psány hebrejsky, ale později vzniklá profánní literatura už dostává nový jazyk, jímž je jidiš. Nedosti na tom, s počátkem nového věku začali někteří židovští autoři, žijící v německy mluvících zemích psát německy, někteří pro změnu francouzsky, jiní rusky, další anglicky, španělsky, česky, polsky a teprve o hodně později se velikým obloukem po německém nacionálně-socialistickém šílení a založení státu Izrael počali obje-

¹ Mišne Tóra (משנה תורה) je základem Talmudu a soubor sebraných zákonných tradic ústní Tóry, dle: Ja'kov Newman, Gabri'el Sivan, *Judaismus od A do Z*, Sefer, Praha, 1994.

vovat autoři, kteří se navrátili k hebrejštině, už nikoliv jako k svatému jazyku, který se dodnes užívá v synagogách, v modlitebních knihách a ve svátečních svicích, ale jako k národnímu obcovacímu jazyku, jímž se dorozumívají na počátku třicátých let jednadvacátého téměř všichni Izraelci. A to vše znamená jen jedno: židovská literatura, na rozdíl od literatur jiných národů, je skutečně mnohojazyčná a není divu, neboť se Židé po zboření druhého jeruzalémského chrámu v roce 70 občanského letopočtu rozptýlili do všech koutů světa a do roku 1948 neměli vlastní stát. Pochybují, že by snad **Chaima Potoka**, **Phillipa Rotha** či **Josepha Hellera** někdy napadlo, že budou psát nikoliv anglicky, ale hebrejsky, tedy národním jazykem, že by někdy napadlo **Karla Poláčka** nebo **Arnošta Lustiga** či snad **Isaaka Babela**, že budou psát hebrejsky. Až na ty, kteří zůstali u jidiš a o nichž bude řeč na jedné z procházek, psali židovští autoři v obcovacích jazycích zemí, kde vydávali své povídky a romány.

Židovská literatura v průběhu nejméně čtyř století svědčí jednak o způsobu života, zvycích, tradici a nejrozmanitějších změnách, které přináší nová a někdy velmi bouřlivá historická období, vypráví o proměně chování – co bylo nemyslitelné kdysi, je myslitelné dnes (jak pro koho), o proměnách vztahu k Hospodinu a jeho rozvolnění a židovské sekularizaci. Nadto svědčí ještě o jedné nepominutelné věci: zatímco židovský národ se konstituoval už v dávnověku před nějakými čtyřmi tisíci lety, po současných evropských národech vyjma Řeků nebylo tehdy ani vidu ani slechu. Proto jsou dějiny Židů zároveň nejdelsími dějinami pronásledování a snah o vyhlazení. Nic z toho nemohla židovská literatura pominout.

O každém z autorů, které na procházkách potkáme, by bylo možno napsat samostatnou monografii a mnozí se jí také po zásluze dočkali, pročez by se mohlo zdát, že připomínání jejich literárních textů je nošením dříví do lesa, ale zdání se někdy ukážou jako klamná: nejde o nošení dříví do lesa, ale o to poukázat na dříví, které v těch literárních lesích je, ať tisícileté anebo čerstvě vzrostlé. Pokud pak jde o výklad no-

vel, románů či povídek, bude se týkat výhradně příběhu, neboť příběh je to, co čtenáře především zajímá a čemu jako spisovatel rozumím a co se už třicet let snažím v seminářích tvůrčího psaní studenty naučit. Na těchto procházkách se pokusím poukázat na hrdiny příběhů, na motivy, které se táhnou židovskou literaturou odnepaměti, na podobné postavy, potulující se v legendách, románech a povídkách, poukážu na podobná vyprávěcí schémata, na transponované příběhy s jejich začátky, prostředky a konci, řečeno s Aristotelem, na to, odkud až kam se židovská literatura vinula a vine. Na poučné literárněvědné a životopisné procházky si bude muset zvědavý čtenář najít jiné průvodce, kterých bezpochyby najde víc než dost. Budete-li ovšem chtít, můžete se vydat se mnou po značně modro-bílé, budete-li chtít jít sami, mohu doporučit pár dobrých průvodců, s nimiž rozhodně nezabloudíte.

V první řadě je to esej Františka Langera (1888–1965) *Můj bratr Jíří* a esej Tomáše Pěkného (1943–2013) *Trojí řeč Jiřího Langera*, dále *Českožidovští spisovatelé v literatuře 20. století* a *Židovští autoři v literaturách evropských zemí*, *Dějiny literatury Jidiš Choneho Shmeruka* (1921–1997) a k tomu doslov Jakuba Markoviče (1919–1965) z knihy *Trocha rozinek a mandlí*, knihu Stanislava Koláře (1953) *Evropské kořeny americké židovské literatury* a v neposlední řadě publikaci Hany Ulmanové (1967) *Americká židovská literatura*, kterou v roce 2018 vydala jako e-knihu Městská knihovna v Praze. Dále pak obsáhlou práci Pavla Sládka (1976) *Hebrejské vyprávění mezi středověkem a raným novověkem: Devadesát devět příběhů z Jeruzalémského rukopisu* nebo knihu *Chasidské příběhy* Pavla Hoška (1973), které vyšly v průběhu práce na tomto textu. Důležitým zdrojem informací jsou rovněž čtyři knihy Ruth Bondyové (1923–2017): *Mezi námi řečeno*, *Rodinné dědictví*, *Boží hody* a *Potulné kořeny*, v nichž se zabývá historií Židů v Čechách, jazykem, kterým mluvili, tradiční židovskou kuchyní, židovskými jmény a jejich vztahem k českému, resp. k česko-německému prostředí, v němž žili v dobách rakouské monarchie a za první Československé republiky. Tato tetralogie je skvělým doplňkem knihy Tomáše Pěkného *Historie Židů v Čechách a na Moravě* zvláště proto, že Ruth Bondyová patřila k těm,

kteří od svých rodičů a prarodičů, narozených ještě v devatenáctém století, měli o dávném židovském životě informace z první ruky.

Zajímavým přínosem k porozumění tomu, co je vlastně židovská literatura, je esej, kterou její autorka **Dara Hornová** (1977) nazvala *Fiktivní mrtví Židé*:

Studovala jsem moderní jidiš a hebrejskou literaturu a začala jsem si všímat, že ve stěžejních dílech v těchto židovských jazycích skoro nikdy nevystupují postavy, které by někdo zachránil anebo by zažily nějaké prozření či „okamžik milosti“. Jak jsem základní díla těchto literatur pročítala, zjišťovala jsem, že řada kanonických románů v jidiš a hebrejštině nemá vlastně vůbec žádný závěr.²

Mluví-li Dara Hornová, spisovatelka a esejistka žijící ve Spojených státech, o moderní židovské literatuře, pak její tezi lze rozšířit i na díla, která vznikala ještě před šoa, díla devatenáctého a první půlky dvacátého století, o literatuře po druhé světové válce ani nehovoře. To, co známe z křesťanské literatury, totiž šťastné konce s dovětkem, že hrdinové žili šťastně až do smrti, v židovské literatuře nenajdeme a z podstaty odlišného, tedy židovského starozákonního myšlení ani najít nemůžeme. A to je další věc, která výrazně odděluje židovskou literaturu, psanou v jakémkoliv jazyce, od té ostatní: happy end se nekoná, postavy nedojdou žádného prozření, žádný pocit štěstí se ve finále nedostaví. Na konci stojí hrdinové na novém začátku, jejich příběhy pokračují i po teče za poslední větou románu nebo povídky, příběh pokračuje tak, jako pokračuje mnohatisíciletá historie národa, který celá ta tisíciletí vždycky někdo chce vyhubit.

Pochopila jsem, že tyto příběhy představují hozenou rukavici západní představě o smyslu tvorby. Příběhy s definitivním koncem nejsou nut-

² Dara Hornová, in: *Lidé milují Židy mrtvé* (People Love Dead Jews), Kalich, Praha, 2023, str. 73

ně odrazem přesvědčení, že svět je smysluplný, ale odrážejí víru v sílu umění, které mu může smysl dát. V židovských příbězích však nacházíme něco jiného – jakýsi realismus, který vychází z pokory, z vědomí, že člověk se nemůže řídit zkušenostmi lidstva a zároveň předstírat, že smysluplnost světa chápe. Jsou to příběhy bez závěrů, ale plné vytrvalosti a nezlomnosti. Jsou o lidských mezích, což znamená, že to nejsou příběhy o koncích, ale začátcích; jsou začátkem hledání smyslu...³

Hledání smyslu ponechám na čtenářích, na jejich sečtělosti, vyspělosti a zkušenostech, na jejich životních zkušenostech a zvědavosti. Neznám všechny cesty a pěšiny v židovské literární krajině, existuje totiž ještě dlouhá řada titulů, po kterých můžete sáhnout, můžete si vyhledat povídky a romány židovských autorů a autorek z celého světa z minulosti i současnosti, můžete si najít rozhovory, které židovští autoři poskytli médiím, můžete se začíst do pojednání a monografií o jednotlivých autorech, můžete si vyhledat diplomové a disertační práce týkající se židovské literatury a židovských autorů a na jejich základě si sestavit vlastní trasu procházky po židovské literatuře. Jak píše **Jiří Mordechaj Langer** v knize *Devět bran: Každý podle kořání své duše a podle zákonů světa, jimiž právě té noci proletěla jeho Země*. Kdo se pak chce vydat se mnou, nechť se připraví na cestu. A proč po modro-bílé? Hebrejsky se řekne modro-bílá *tachelet-lavan*⁴ a izraelská státní vlajka se té staré dobré české turistické značce dost podobá. Koneckonců Židé se projeví jako zdatní turisté, když putovali čtyřicet let pouští...

³ Tamtéž, str. 73

⁴ Původně měla být jedna z nití v třásních-*cicit* (ציצית) na modlitebním šálu-*talis* (טלית) – modrá-*tachelet* (תכלת), což je barva získaná z hlemýžďe chilazon, a ostatní tři nitě bílé – *lavan* (לבן).

KAPITOLA 1.

Procházka po biblické krajině

Chceme-li uvažovat o židovské literatuře, nemůžeme začít jinde než u nejznámějšího a rovněž nejrozšířenějšího židovského literárního textu, jímž je Bible, přesněji řečeno hebrejská bible, zvaná *Tanach* (תנ"ך). Jde o zkratku tří hebrejských slov *Tóra* (תורה zákon), *Nevi'im* (נביאים; proroci) a *Ktuvim* (כתובים; spisy), což jsou tři části Bible, obsahující dohromady čtyřicet knih, v nežidovském světě známé jako Starý Zákon. Starý jak pro koho. Není v této chvíli podstatné, že křesťanské překlady *Tanachu* mají, pokud jde kupříkladu o knihu Královskou nebo Samuelovu, jiné dělení, není ani nejpodstatnější teologický rozměr, i když ten je jednoznačně nejdůležitější, ale podstatný pro tuto procházku je literární obsah, přesněji řečeno lidské příběhy, které hebrejská Bible obsahuje. *Tóra* je v křesťanském světě známa jako Pět knih Mojžíšových, hebrejsky *Chamiša chumšej Tora* (חמשה חומשי תורה), tedy *Pět pětin Tóry* a u první z těch pěti pětín je potřeba začít, neboť obsahuje starobylé příběhy, které většinou známe ne-li do detailu, tedy alespoň částečně, známe alespoň základní postavy, základní příběhy. Jde totiž o to, že Adam a Eva, Kain a jeho bratr Ábel, praotec Noe, praotec Abrahám nebo Lot neuvízli jen ve svatém spisu, ale žijí svým vlastním životem přetaveni do literárních nebo dramatických postav. Už v dávných dobách židovští učenci interpretovali Bibli formou *midrašů*, tedy homelitických výkladů jednotlivých příběhů, aby vysvětlili jejich smysl a podstatu. Tak kupříkladu v *Midraš Tanchuma* se rabi *Tanchuma bar Aba*, žijící ve 4. století občanského letopočtu, chopil výkladu jednoho z těch prastarých příběhů, který zná, jak doufám, každý, příběhu Kaina a jeho bratra Ábela, příběhu *takzvané* bratrovraždy.

Když Kain zabil svého bratra, řekl: „Uteču od tváře svého otce a matky. Ábela mohou žádat jen ode mne, protože na celém světě nebyl nikdo jiný než on a já.“ Svatý, požehnán buď, se [Kainovi] zjevil a řekl mu:

„Před otcem a matkou můžeš utéci, ale přede mnou ne. Jak je řečeno: „Nevidím snad člověka ukrytého v tajných místech?““

Svatý, buď požehnán, se zeptal Kaina: „Kde je Ábel, bratr tvůj?“ Odpověděl Mu: „Nevím. Jsem strážcem svého bratra? Ty jsi strážcem všech stvoření a [Ábela] si žádáš z mých rukou.“

Čemu se to podobá? Zloději, který v noci ukradl předměty, aniž by byl [při tom] překvapen. Ráno se ho hlídač zeptal: „Proč jsi kradl?“ Zloděj odpověděl: „Jsem zloděj a dělal jsem svou práci. Tvou práci však bylo stát v bráně a hlídat. Proč jsi zanedbal svou práci? A teď [ještě] ode mě žádáš to, co žádáš?“

Stejně mluvil i Kain: „Zabil jsem. Ty jsi však ve mně stvořil náklonnost ke Zlu. Jsi strážcem všech věcí, a nechal jsi mě zabít Ábela? To Ty jsi ho zabil, protože Ty jsi nazýván Já [anochi]. Kdybys přijal mou oběť, jako jsi přijal jeho, nezavídal bych mu.“

Na to Bůh řekl: „Co jsi učinil? Hlas krve tvého bratra křičí ke mně ze země...“ (1. M. 5, 10) A Kain řekl: „Pane světa, nevěděl jsem [co činím]. Po všechny své dny jsem neviděl mrtvého. Což jsem věděl, že když Ábela udeřím kamenem, zemře?“⁵

Výmluva je to úžasná. Vždyť se přece říká: Nevědomost hříchu nečiní. Je to samozřejmě nesmysl. Nesmysl, který se může stát zdrojem literární nebo dramatické inspirace. Pár let poté, co jsem onen krátký úryvek z Tanchumova midraše četl, jsem na jeho základě napsal hru **Causa Kain No 2**, která se dočkala v roce 1998 televizního zpracování v režii Davida Síse. Inspirace byla opravdu nasnadě: Kain je totiž archetypem literární postavy, záporného hrdiny, odmítajícího přiznat svou vinu, a nejen to, je předobrazem válečných zločinců, kteří se při norimberském procesu pokoušeli vykrotit z toho, na čem se podíleli. Kainovo znamení, jímž byl poznamenán a které se stalo archetypem jednoho ze symbolů, se ocitlo na čelech desítek, ba stovek nejen literárních, ale i reálných postav. A když je řeč o archetypech, je třeba se obrátit k Aristotelovi a jeho

⁵ Z Talmudu a midrašů, *Ábelova smrt, Židovská ročenka*, ŽNO, Praha, 1987, str. 20–21

spisu *Poetika*, který by si každý, kdo se zabývá literaturou a dramatickým uměním, měl důkladně přečíst. Jde totiž o to, vědět, jak vyprávět příběhy a jak je psát. A právě Bible nám poskytuje dostatečné množství postav a příběhů, které je dobré znát, neboť se v rozličných variantách objevují dodnes, odkazují na ně znalí autoři a jsou inspirací k novým výkladům. Vzhledem ke své profesi dramaturga jsem se jednoho dne rozhodl podívat se na biblické postavy právě z aristotelského pohledu a pět let jsem sepsal knihu o dramatických konfliktech První knihy Mojžíšovy.⁶ Zcela logicky jsem dospěl k tomu, k čemu dospěli mnozí autoři dávno přede mnou, že biblické příběhy nemají pouze a výhradně teologický a náboženský rozměr, ale že mají rozměr hluboce lidský, a že je tedy nelze pominout, neboť odkaz základního židovského textu, Knihy knih, provází literaturu, dramatické a výtvarné umění už více než dva tisíce let. Kdo by neznal příběh praotce Noacha (Noema), příběh hříšných měst Sodomy a Gomory, bohabojného Lota a jeho zvědavé ženy, která se proměnila v solný sloup, kdo by neznal příběh Esava a Jákoba, Josefa a jeho bratrů, kteří jej prodali do otroctví, kdo by neznal Putifarovu smyslnou ženu, která se Josefa snažila svést, kdo by neznal... Kdo by neznal, ať se přidrží slov *Písně strašlivé o Golemovi* od Voskovce a Wericha: „*Sedte klidně na židli, čtěte Bibli, tam to všechno je.*“ Žijeme v prostoru, založeném na judeo-křesťanském etickém monoteismu a je dobré znát jeho základy, alespoň pokud jde o jejich literární stránku.

Jde-li o čtení Bible, je třeba na tomto místě udělat odbočku k liturgické a náboženské praxi, o níž se ostatně můžeme dočíst v některých prozaických dílech, zobrazujících židovský život a židovskou komunitu. Do dob před vznikem knihtisku a ještě dlouho po ní se z Tóry a spisů předčítalo a dodnes předčítá výhradně při šabatových ranních bohoslužbách anebo ve svátečních dnech.⁷ Každý týden se dodnes pravidelně

⁶ David Jan Novotný, *Dramatické konflikty Bible*, Karolinum, Praha, 2005

⁷ Svátečními dny je míněn Nový rok – Roš ha-šana (ראש השנה) a Den smíření – Jom kipur (יום כיפור), Sukkot (סוכות), Chanuka (חנוכה), Pesach (פסח), Purim (פורים) etc. Viz Ja'akov Newman, Gabri'el Sivan, *Judaismus od A do Z*, Sefer, Praha, 1994.

čte příslušný oddíl, *paraša* nebo též *sidra*, a následně příslušná *haftara*, dodatek z některé z biblických knih, anebo některý z pěti svátečních *megilot*, neboli svitků.⁸ Za starých časů nebývalo zvykem mít opsanou a posléze ani tištěnou Bibli doma, natož svitek Tóry, takže se příběhy vyprávěly v *chederu* – židovské škole –, v křesťanských zemích pak v hodinách náboženství, byly interpretovány formou midrašů, homiletických a exegetických výkladů a této tradice se chopili rabíni, znalci Bible a Talmudu. Jedním z takových vykladačů a autorů byl **Micha Josef bin Gorion** (1865–1921), původním jménem Micha Josef Berdyczewski, narozený v Meziboří v Podolsku (Międzybórz v Dolnoslezském vojvodství). Vystudoval Woloszynerskou ješivu,⁹ studoval na berlínské a Vratislavské univerzitě. Zabýval se výkladem Tóry, bádál ve starých pramenech, počínaje Talmudem a konče chasidskými legendami. Výsledkem jeho studia byly pětisvazkové **Pověsti Židů** (*Die Sagen der Juden*) vydané v letech 1913–1927 a psané v jidiš. V doslovu k českému vydání cituje bin Goriona jeden z editorů Vladislav Zadrobílek: „Židovské písemnictví, z něhož jsou pověsti vzaty, bloudí jako samostatný lid. Po období biblicko-helénistickém se začíná epocha autoritativní talmudicko-midrašové literatury, zahrnující téměř celé tisíciletí a obsahující víc než polovinu židovského pokladu pověstí. Toto písemnictví vzniklo na troskách Palestiny, pěstovalo se v sousední Babylonii, zemi jisraelské pravlasti, a putovalo s Židy do Afriky a Evropy...“¹⁰ Bin Gorion pracoval s prameny hebrejskými, aramejskými, s legendami, tradovanými ústně, neboť ústní podání bylo při putování světem tím nejspolehlivějším nástrojem, jak uchovat tradici. Jak sám pravil: „Pověst jde v patách dějin a písma.“¹¹

Jednou z takových pověstí, a především postav, o kterých se v Tóře nedočteme, je **Lifit**, ačkoliv někteří tvrdí, že o ní je zmínka hned na za-

⁸ Píseň písní-*Šir ha-širim* (שיר השירים) se čte o Pesachu, *Rut* (רות) o Šavu'ot, Pláč Jeremiášův – *Ejcha* (איכה) v předvečer Tiša be-av, Kazatel – *Kohelet* (קהלת) na Sukot a *Ester* (אסתר) na Purim.

⁹ Ješiva (ישיבה) – židovská škola vyššího vzdělání

¹⁰ Micha Josef bin Gorion, *Pověsti Židů*, Trigon, Praha, 1992, str. 237

¹¹ Tamtéž, str. 238

čátku, i když není jmenována: „A stvořiv Bůh toho člověka se svou pečeti jako svou podobu, stvořil je muže a ženu. A Bůh jim požehnal a Bůh jim řekl: „Buďte plodní a množte se, naplňte zemi a opanujte ji...“ (1. M, 1, 26–28)¹² Důležitý je tu plurál (v hebrejštině *vajdaber otam*, řekl jim), což znamená, že byli dva. Jenomže co se dočteme o pár veršů dál? „Hospodin, Bůh, tedy uvrhl na člověka mrákotu, a když usnul, vzal jedno z jeho žeber a jeho místo uzavřel tělem. Ze žebra, jež z toho člověka vzal, zbudoval Hospodin Bůh, člověku družku a přivedl ji k tomu člověku.“ (1. M. 2, 21–22) Ta žena, jak známo, dostala jméno Chava, neboli Eva. Ale kampak se poděla ona žena ze šestadvacátého verše první kapitoly? Vykладаči přišli s celkem jednoduchým vysvětlením: byla Adamem zavržena. A jako zavržená žena se dle legendy proměnila posléze v onoho hada, který svedl Evu k hříchu v zahradě Eden. Zadáte-li do vyhledávače jméno Lilit, popřípadě Lilith, vyskočí vám okamžitě celá řada stránek, ze kterých se o ní můžete dočíst. Anebo můžete sáhnout po knize *Hebrejky*,¹³ v níž **Jan Fingerland** věnuje Lilith jednu kapitolu. Ovšem za starých časů internet neexistoval, doba francouzských encyklopedistů ještě nenastala, takže bylo třeba se zaposlouchat do legend. Poslechněme si, jak to prý bylo:

Když PÁN stvořil Adama, řekl: Není dobře býti člověku samotnému. A stvořil ženu z hlíny, ze které byl vytvořen Adam, a nazval ji Lilit. Brzo se však ti dva pohádali a Lilit řekla: Jsi přece jen stejný jako já, oba jsme vzešli z hlíny; a žádný z nich nedbal slov druhého.

Když nyní Lilit viděla, že žádný smír nebude, vyslovila pravé jméno Boží a rozplynula se ve vzduchu. Tu se Adam pomodlil ke svému tvůrci a pravil: Pane světa, žena, kterou jsi mi dal, ode mne odešla. Pán poslal tři posly, aby přivedli Lilit, a řekl: Chce-li se vrátit, je dobře, nechce-li však, potom musí na sebe vzít, že denně zemře sto jejich dětí.

Andělé našli Lilit a našli ji stát v dravé vodě, v místě, kde se jednou měli utopit Egypťané. Vyřídili Lilit, co řekl Pán. Lilit se však vrátit ne-

¹² *Pět knih Mojžíšových*, (překlad Efraim Karol Sidon), Sefer, Praha, 2012

¹³ Jan Fingerland, *Hebrejky*, Nakladatelství Pražské příběhy, Praha, 2022

chtěla. Tu pravili andělé: Utopíme tě v moři. Lilit odpověděla: Copak nevíte, že jsem nebyla stvořena nadarmo a že je mi určeno, abych hubila kojence, když to je chlapec, mám ho v moci do osmého dne,¹⁴ když je to děvčátko, mám je v moci do dvacátého dne...¹⁵

Lilit, mstitelka a vražedkyně neviňátek, žena proklínaná, někdy vzývaná, patří do židovské démonologie, nejenže se zjevovala v legendách dob dávných, ale stala se inspirací moderním židovským ženám, s nimiž se lze podělit o jejich názor na dnešní svět, který najdeme na webových stránkách *Lilith Magazine*, psaného anglicky, kde se mimo jiné píše:

„Magazín Lilith – nezávislý, židovský a skutečně feministický, založen roku 1976. Posláním Lilith je být feministickým zprostředkovatelem změny v židovské komunitě: chce posilovat židovské feministické hlasy, vytvářet inkluzivní a pozitivní judaismus, podněcovat genderové povědomí v židovském světě a posilovat postavení žen a dívek, trans a nebinárních osob z každého prostředí, aby si dokázaly představit a provést změnu ve svém vlastním životě a v širší komunitě.¹⁶

V redakci tohoto internetového časopisu jsou samé ženy a je jasné, že o ortodoxní ani konzervativní judaismus nejde. Podstatné je to, kam až to mýtická postava ze starodávných dob dotáhla v jednadvacátém sto-

¹⁴Tj. do dne obřízky.

¹⁵Micha Josef bin Gorion, *Pověsti Židů*, str. 50. Co se pak týká oněch dvaceti dní, dle *halachy*, tedy náboženských předpisů, se to má následovně: „*Pokud porodila dceru, bude nečistá čtrnáct dní, pak musí odpočítat sedm čistých dní a vykonat rituální ponoření.*“ In: Rabi Šlomo Ganzfried, *Kicur šulchan aruch*, Agadah, Praha, 2011, Kniha II. str. 266. V Tóře, 3. M. 12, 5. stojí toto: „*A když porodí děvčátko, bude nečistá dvě týdny jako za [doby] své odloučenosti, a šedesát dní a šest dní zůstaň v krvi očišťování.*“ In: *Pět knih Mojžíšových*, Svaz pražských náboženských obcí židovských, Praha, 1932, překlad rabín Dr. Gustav Sicher.

¹⁶*Lilith Magazine Independent, Jewish & frankly feminist since 1976, Lilith's mission is to be the feminist change-agent in and for the Jewish community: amplifying Jewish feminist voices, creating an inclusive and positive Judaism, spurring gender consciousness in the Jewish world and empowering women, girls and trans and nonbinary people of every background to envision and enact change in their own lives and the larger community.* Dostupné z <https://lilith.org/about/>.

letí. Propojení prastarého biblického textu a starého mýtu a postavy, s níž pracuje kabala, a jeho moderního výkladu dává tušit, že nic není staré, že doba dávno minulé je stále přítomna a nepominula. Ale zpět k biblickým příběhům, které se staly součástí euro-americké kulturní tradice. Zajímavá je poznámka k oddílu *Vaješev* z první knihy Mojžíšovy, čteném jako ostatní oddíly Tóry pravidelně o ranní šabatové bohoslužbě ve všech synagogách na světě:

Příběhy knihy Genesis, a zvláště příběh o Josefovi, vždy vyvolávaly obdiv lidstva. Zabývají se nehlubšími myšlenkami každodenního života, takže i dítě je těmito příběhy nadšeno; zároveň ti největší myslitelé v ní neustále nacházejí nové hlubiny a nečekané významy. Tak jako léto a hvězdy, jako radost a dětství, i tyto příběhy uchvacují lidskou duši svou vznešenou jednoduchostí, vysokou závažností a úžasnou krásou. V morální a náboženské výchově dětí jsou naprosto nenahraditelné. Fakt, že tyto příběhy jsou i po třech tisících a více letech opakování pro děti všech ras a kontinentů věčně svěží, dokazuje, že se v nich řeší nehynoucí hodnoty.¹⁷

Navzdory knihtisku a možnosti mít v domácnosti Bibli, kterou lze dokonce najít i na internetu, tu byl a doposud je jeden problém: pro někoho bylo a je těžké prokousat se textem a desítkami veršů, extrahovat čistý příběh a podat jej tak, aby byl srozumitelný malým i dospělým. V dobách, kdy byly ve školách hodiny náboženství, vyprávěl biblické příběhy katecheta nebo pan farář, v židovských školách kantor, ale vznikala rovněž jednoduchá literární převyprávění, jasná a srozumitelná, oproštěná od čistě náboženských a bohoslužebných pasáží. Jednou z takových knih jsou *Biblické příběhy Ivana Olbrachta* (1882–1952) z roku 1939. V mnohých domácnostech je najdeme dodnes a dítko školou povinná (a nejen dítko) si v nich mohou číst a seznámit se s těmi nejzákladněj-

¹⁷ *The Pentateuch and Haftoras*, edited by Dr. J. H. Hertz, C. H. Late Chief of the British Empire, str. 141

šími příběhy, které Ivan Olbracht volně převyprávěl a učinil je tak pro mladého čtenáře stravitelnějšími, nežli je tomu při čtení Bible v krallickém překladu. *Biblické příběhy* začínají od stvoření světa přes Adama a Evu, Kaina a Ábela a potopu světa, pokračují v dramatických příbězích První knihy Mojžíšovy, ve Druhé knize Mojžíšově líčí putování Izraele pouští, načež autor účelně přeskočí až k poslední čtyřiatřicáté kapitole Páté knihy Mojžíšovi, k verši pátému, kdy Mojžíš v zemi moavské umírá. Následují příběhy Jozuovy, příběhy králů Davida a Šalamouna, poučný příběh Jonášův i nekanonický příběh Juditin, dojde i na zajetí babylónské, na purimový příběh královny Ester i na návrat do Jeruzaléma po babylónském zajetí. *Biblické příběhy* se týkají pouze hebrejské Bible a dle mého soudu by je měl znát každý, bez ohledu na to, jakého je vyznání nebo nevyznání. Jak bylo řečeno, mnohé z těch příběhů se staly inspirací pro spisovatele, básníky, malíře, sochaře, dramatiky a filmaře, mnozí užívají odkazy na biblický text a postavy a neznalost kontextu může čtenáři nebo divákovi ztížit pochopení daného díla. Tak jako by měla patřit ke všeobecnému vzdělání znalost starořeckých mýtů, měla by k němu patřit i znalost příběhů biblických. Samozřejmě i těch novozákonních.

Jedním z téměř notoricky známých biblických příběhů je vyprávění o potopě světa: *Tradice o potopě většího nebo menšího rozsahu je zachována téměř u všech staroorientálních, ale i jiných národů, kteří si vypravovali o katastrofě, jež postihla lidstvo, pokud byla těmto národům známa. Nejstarší sumersko-akkadská tradice ví o potopě, jež trvala 7 dní a 7 nocí. Zná jména osmi až desíti předpotopních králů, i jméno zachráněného v korábu, jenž byl nakonec obdarován bohy nesmrtelností... Nejúplnější tradice babylónská byla nalezena v knihovně Asurbanipalově [669–926 př. Kr.]. Je to tzv. Gilgamešův epos, zachovaný na 12 hlíněných tabulkách, z nichž jedenáctá je věnována potopě. Způsobili ji bohové, kteří tím chtěli dokázat svou moc a sílu... Jiná tradice, tzv. churrijská, jmenuje hrdinu potopy Nachmolel a připomíná biblickou zprávu nejen tímto jménem [Nach, Noe], ale i tím, že nositele tohoto jména činí zakladatelem vinařství [sr: Gn 9,20]. Sluší se též připomenout, že*

archeologické vykopávky potvrzují jak sumérskou, tak gilgamešskou tradici. Města Kiš [u Babylona], Surupak a mnohem dříve i Ur byla kdysi zaplavena a s nimi pochována prastará kultura, jejíž zbytky nyní objevují archeologové.¹⁸

Příběh, v němž je poučení a v němž vystupuje nadmíru kladný hrdina, nemohl opomenout ani Ivan Olbracht ve svých *Biblických příbězích*. Noach (Noé) se stal prvním praotcem, chráněncem Božím, neboť stojí psáno: *A Hospodin viděl, že se na zemi rozmohla lidská špatnost a zlo je sklonem myšlenek lidského srdce po celý den. A Hospodin lítoval, že udělal člověka na zemi, a rmoutil se kvůli jeho srdci. Hospodin řekl: „Poněvadž jsem lítoval, že jsem je udělal, setru člověka, kterého jsem stvořil, od člověka po dobytek, po plazy a po nebeské ptactvo, s povrchu země!“ Noach však nalezl milost v Hospodinových očích.* (1. M. 6, 5–8)¹⁹

Jak příběh pokračuje, víme: Noach postavil archu, nalodil rodinu a zvířectvo, od každého druhu páreček, a když nastaly deště, koráb se vznášel na vlnách až do šťastného konce. Toto je část příběhu v podání Ivana Olbrachta.

Vody s povrchu země odcházely, tři měsíce se navracejíce do svých koryt, až se ukázaly vrcholky hor. Takže koráb stanul na hoře Ararat.

Po čtyřiceti dnech Noé otevřel okno, které svrchu lodi udělal, a vypustil krkavce. Ten vyletěl a zase se navrátil.

Potom vypustil holubici. Ale ona, když nenašla, kde by její noha odpočinula, vrátila se k němu. A Noé, vztáhnuv oknem ruku, vzal ji a odnesl k sobě do korábu.

Čekal ještě sedm dní a znovu vypustil holubici. Přiletěla k němu večeru a hle, držela v zobáčku olivový list.²⁰ Poznal Noé, že vody opadly.

¹⁸ Adolf Novotný, *Biblický slovník*, Praha, Kalich, 1992, str. 695

¹⁹ *Pět knih Mojžíšových*, Sefer, Praha, 2012

²⁰ Těm, kteří nevědí, kde se vzala slavná holubička míru s olivovou ratolestí v zobáčku, to tato biblická holubice snad ozřejmí.

Čekal ještě sedm dní jiných a opět vypustil holubici; a ta se k němu již nevrátila.

Sňal příkrov korábu a viděl, že vrcholky hor oschly.

Za dva měsíce pak oschla celá zem.

Tehdy řekl Bůh Noémovi: „Vyjdi z korábu, ty i žena tvá, tví synové a jejich ženy. Vyved' živočichy, kteří jsou s tebou, ať se v hojnosti rozplozují na zemi, rostou a množí se!“

I vyšel Noé a synové jeho, žena a ženy synů. A vyšli všichni živočichové, zvířata a ptáci a plazové a všechno, co se hýbe na zemi, podle svých odrůd.

Vystavěl Noé Hospodinu oltář, a vzav ze všech dobytčat čistých i ze všeho ptactva čistého, obětoval zápalnou oběť.

Za dva měsíce pak oschla země celá.²¹

Ovšem o tom, že se Noach nakonec opil, jak Starý zákon káže a jeho syn Cham jej přistihl nahého a hned to s posměchem vyslepičil svým bratrům, už se v katechismu, v nedělních školách ani v chederu nemluvalo, neboť praotec Noach musel zůstat vzorným hrdinou bez poskvrny. Ivan Olbracht se té trapné události obloukem vyhnul, neboť se patrně nechtěl dotknout věhlasu praotcova.²² Stejně tak onu událost smlčel profesor **Adolf Novotný** (1891–1968) ve svém *Biblickém slovníku*, když velice stroze napsal: „Noe se po potopě věnoval zemědělství a vinařství.“²³ Otázka je, jak se někdo může věnovat vinařství a nepít. A neopít se. Na to už se svého dědečka nezeptám. Ani na to, proč stejně jako Ivan Olbracht opomenul jiný hořký konec a pokračoval v umraveném vyličení příběhu o dalším biblickém hrdinovi, tedy o Lotovi. Oba vynechali jednu drobnou a pikantní epizodu, kterou se dočteme v Tůře, že totiž po zkáze Sodomy a Gomory, když se se svými dcerami uchýlil do jeskyně v Coaru,

²¹ Ivan Olbracht, *Biblické příběhy (O potopě světa)*, Albatros, Praha, 1970, str. 28

²² Čemu se ovšem nevyhnul v roce 1952, byly reportáže o procesu s Rudolfem Slánským, které psal pro *Rudé Právo*.

²³ Adolf Novotný, *Biblický slovník*, str. 505

jej obě dcery postupně opily a spaly s ním, aby měly potomky, neboť se domnívaly, že na světě už nejsou žádní muži a oni zůstanou bezdětné. Tomuto incestnímu konci jednoho z biblických příběhů, který je dodnes v některých společenstvích zamlčován, jsem se věnoval v povídce *Nevě-řící*,²⁴ zatímco Micha bin Gorion jej popsal takto:

Lot odešel z Coar a žil v jeskyni se svými dvěma dcerami. Ta starší promluvila k mladší: Hleď náš otec je starý a na světě není muže, který by do nás vešel: opijme tedy otce vínem, spěme s ním a získáme od něj semeno. Odkud však vzaly v jeskyni víno? Přihodilo se jim v jeskyni to, co bude ve dnech budoucích, kdy z hor poteče sladké víno.

Dcery Lotovy řekly: Chceme od našeho otce získat semeno. Od nich od obou pochází král Mášiach: David byl potomkem Rut, Moabitanky, Rechabeam pocházel z Amonitanky Naamy; král Mášiach vzešel z dětí jejich dětí.

...

Kdyby byl Pán soudil podle činů [pokračuje Bin Gorion] byly by musely být dcery Lotovy upáleny, ale Pán soudí jen podle myšlenek. A dcery Lotovy usuzovaly: Náš otec je starý a není žádného muže, od něhož bychom mohly родit.

Byl jednou jeden kněz. Ten měl pole, které dal nájemci. Pole však nechtělo dát žádné ovoce. Když hospodář žádal svůj podíl a nájemce mu neměl co dát, vzal podíl, který náleží jen knězi, a osel jím pole. Brzo vyrazily ze země rostliny. Když potom nájemce vezl obilí do stodoly, zeptal se kněz: Odkud je tento výnos, když jsme přece neměli žádné semeno? Nájemce odpověděl: Viděl jsem, že tu není žádné semeno, vzal jsem tedy tvůj podíl a použil jsem jej jako setbu. Tu řekl kněz: Jak jsi mohl něco takového udělat? Plody tohoto podílu nesmíš dát do stodoly.

Tak to bylo i s dcerami Lota. Viděly, že nikde není muž, a myslely, že všechno zahynulo; sáhly tedy k posvěcenému podílu. Tu jim řekl Pán:

²⁴In: David Jan Novotný, *Daleko od zahrady Eden*, Kalich, Praha, 2021

Kdybych vás byl soudil podle toho, co jste udělaly, byly byste upáleny; protože jste to však učinily, abyste zachovaly svět, máte zůstat naživu. Ovoce však nemá přijít do mé stodoly. Amon a Moab nemají být přijati do obce Boží.²⁵

Na vysvětlenou budiž řečeno, že Amon a Moab byli synové oněch Lotových dcer a do historie se zapsali jako mužové velmi zlí, stejně jako jejich potomci Amonité a Moabité. Jiná pozoruhodná věc je, že v Tóře ani v midraších nejsou uvedena jména Lotových dcer. Proč asi? Aby po nich nikdo nemohl v budoucnu pojmenovat své dcery.

Vraťme se ale ještě ke Kainovi. Kdo je bez viny, ať hodí kamenem, říká se. Je pozoruhodné, že ten, kdo kamenem hodil, do té doby bez viny zdánlivě byl. Ale jen zdánlivě, neboť se stával obětí své nerudnosti a neschopnosti přiznat, že neumí pořádně zapálit oheň, povolí mu nervy, neudrží se a zabíjí, aniž vlastně zabít chce. Jen tak mimochodem, je zabití a je vražda. V Tóře je třikrát uvedeno desatero přikázání, a to šesté pokaždé zní *Nevraždí!* (לֹא תִרְצַח, *lo-tircach*), nikoliv *Nezabiješ!* jak stojí v českých překladech. Distinkce mezi zabitím a vraždou je jasně vymezena, což na tom, že Kain zabil svého bratra, dopustiv se zlého činu, vůbec nic nemění. Sám jsem se ke Kainovu příběhu vrátil ještě dvakrát, jednou v knize *Dramatické konflikty Bible* a posléze v povídce *Starej*,²⁶ a pokusil se zastihnout Kaina krátce před smrtí jako velmi starého muže, donekonečna vyprávějícího svým praprapravukům, jak to tehdy bylo s jeho bratrem Ábelem a jak je v tom celou dobu nevině, jak musel celý život nést následky svého činu. Dítka poslouchají jeho příběh, který se čas od času vypráví docela jinak, nicméně stále zaujímá stejný postoj, tak jako staří nacisté a staří komunisté, kteří až do smrti vykládali a budou vykládat, že nikdy nic špatného neudělali a že se k nim justice a svět zachovaly nespravedlivě. Neboť ten, kde odmítne

²⁵ Josef Micha bin Gorion, *Pověsti židů*, str. 148

²⁶ In: David Jan Novotný, *Daleko od zahrady Eden*, Kalich, Praha, 2021

jednou přiznat svojí vinu, ji zpravidla nepřizná do konce svých dní. Je to dávný motiv z prastarého židovského příběhu, který zestárnout nikdy nemůže. A dobří spisovatelé tohle vědí. Je to stejné jako s oním ovocem ze stromu poznání dobrého a zlého v zahradě Eden: Hospodin vyslovil zákaz to ovoce pojmít, a kdyby se ho Eva nedotkla, neokusila a nedala okusit Adamovi, byl by onen strom poznání v příběhu zcela zbytečný. Anton Pavlovič Čechov, který měl za manželku židovskou herečku Olgu Knipperovou, onen příběh se zakázaným ovocem a funkcí stromu poznání v zahradě Eden bezpochyby znal a odvodil z toho zásadní dramatickou poučku: *Visí-li v prvním dějství na stěně puška, musí nejspíše ve třetím dějství vystřelit. A já na konto Adamovo dodávám: Nechá-li muž svou ženu shánět v rajské zahradě potravu, aniž jí sám pomůže, a ponechá-li ji vlivu našeptávačů, dočká se trapných konců.* Tvrzení o prvotním hříchu, který je připisován na vrub ženy, je neudržitelné. Adam v tom Evu nechal a ještě ji udal, když se jej Hospodin ptal, proč jedl zakázané ovoce: *„Z toho stromu mi dala žena, kterou's mi dal, aby byla se mnou, tak jsem jedl.“* (1. M, 3,12) Kdo je bez viny, ať hodí kamenem.

Kdo je bez viny? Americký židovský spisovatel Joseph Heller (1923–1999) sáhl ve svém románu **Bůh ví** (*God Knows*) z roku 1984 po jedné z ikonických biblických postav, po postavě legendární, jejíž nádhernou sochu od Michelangela i mnohá další zpodobnění na obrazech zná celý svět, postavu, která je rovněž vnímána jako neposkvrněný hrdina, jenž jako malý chlapec zabil filištinského obra Goliáše, stal se židovským králem, byl předním židovským literátem a skladatelem, sepisujícím nádherné žalmy, které byly zhudebněny a vešly téměř ve všeobecnou známost... Jenomže když čteme podrobně a trpělivě první a druhou knihu Královskou, zjistíme, že židovský král David je postavou značně kontroverzní a bez viny rozhodně není. Pro základní informaci můžeme otevřít Biblický slovník:

David [= milovaný, králem asi 1013–973 př. Kr.], nejmladší syn Izai Betlémského z pokolení Judova, vnuk Obédův, pravnuk Bozův [a Rut

moábské], druhý král izraelský, sjednotitel pokolení izraelských, zakladatel veleříše izraelské, starozákonní žalmista, předobraz mesiášského krále, „muž podle srdce Božího“.²⁷

S mužem podle srdce Božího je to ovšem poněkud složitější. Mravních poklesků bylo v životě židovského krále Davida víc, než by se dalo čekat. Ale můj ctěný děd se problémům opět lehce vyhnul a poznamenal pouze to, co nebylo lze smlčet:

Také v osobním životě nechybělo stínů [poměr k Betsabé], jež měly nepříznivý vliv na mravní život celé rodiny.²⁸

A právě na poklescích a chybných rozhodnutích, na pochybnostech o tom, jak žil a co udělal, na posedlosti ženami a sexualitě Hellerův román, vyprávěný ich formou, stojí. Jde o zpověď zestárlého židovského krále, slavného, světoznámého hrdiny, plnou sžíravé ironie, černého humoru, který ovšem nemusí být po chuti jak ortodoxním Židům, tak bigotním křesťanům nejrůznějších denominací, neboť se dle některých hrubě dotýká náboženských symbolů, samotného Boha a víry. Jenomže starého krále Davida, vzpomínajícího na svůj život a přehrávajícího si v paměti radostné i neradostné události, vykreslil Joseph Heller jako veskrze lidskou postavu se všemi klady a záporů. Jedním z těch záporů je až komická chvástavost, spojená s historickým kontextem, který autor zhusta využívá, a dodává tak svému románu velice zajímavý rozměr.

Pověsti o mé válečné zkušenosti a udatnosti jsou jen ornamenty, které patří ke kultu hrdiny, jinak bych přeče do bitvy u Sóka táhl s ostatními, ne? Spasitelé, kteří uchvacují lidskou fantazii, přicházejí zpravidla neohlášení ze tmy nebo z tuctových poměrů. To platilo

²⁷ Adolf Novotný, *Biblický slovník*, str. 116

²⁸ Tamtéž, str. 117

o mně. Kde by byla pointa, kdybych byl pouze slavný válečník, který přemohl jiného slavného válečníka? Achillovo vítězství nad Hektorem je nejslabší místo v Illiadě – Achilles byl od počátku favorit. Vyprávět příběh Homér moc neuměl, co? Ovšem fakt je, že mu ruce svazovala pravda.²⁹

Nejen že se tu starý král David vychloubá (a na mnoha dalších místech), ale ještě kritizuje Homéra a jeho slavné dílo. Joseph Heller pracuje velmi důmyslně s intertextualitou, s odkazy na pozdější autory, na filosofy, na svět, ve kterém žijeme a jehož nedílnou součástí, ať už někdo chce nebo nechce, jsou staré biblické příběhy, promítající se stále do našeho života. Včetně chvástání vladařů.

Možu vyprávět o mnoha válkách a vítězstvích a vzpourách a štvanicích. Vybudoval jsem říši velkou jako Rakousko a přivedl jsem izraelský lid z bronzového věku do železného.

Mám příběh lásky a příběh sexu, přitom oba s jednou ženou, a oba jsou úžasné, a mám taky tu rozehranou nerozhodnou mexickou partii s Bohem, i když je možná už mrtev.³⁰

A o pár stránek dál, o své velké lásce a ženě a o jejich synu, pozdějším králi, říká tohle:

Batšeba byla vždycky schopna vymyslet kdejakou lež a okamžitě uvěřit, že je to pravda. Její licoměrnost je průhledná. Ale nikdy nepodceňujte lidské schopnosti. Podívejte se, co se děje v první knize Královské. I tam představuji to nejlepší. Šalomoun sice zabírá víc místa, ale co z jeho života snese srovnání s kteroukoli částí mého? Jediný inteligentní výrok, který kdy pronesl – příkaz Benajášovi, aby u oltáře zabil Jóaaba – má ode mě. Všechna

²⁹ Joseph Heller, *Bůh ví*, Odeon, Praha, 1991

³⁰ Tamtéž, str. 16

dobrá přísloví v Příslovích jsou moje a to nejlepší v Písni písní jakbysmet.³¹

Davidovy komentáře biblických knih a odkazy na ně je skvělý Hellerův nápad, skrz který ostatně sám jako Žid, znající dokonale Bibli, tento svatý text komentuje a promítá do něj své názory. V bouřlivých rozhovorech krále Davida a jeho ženy Batšeby dokáže Joseph Heller vystavět perfektní dialog.

„Batšebo, Batšebo,“ otázal jsem se s hranou ležérností, abych zakryl své neblahé tušení, „odkud toho o Egypťanech tolik víš?“

„Vím, že mi to nebudeš věřit,“ odpověděla, „ale říkála mi to jiná moje kamarádka, která byla taky děvka.“

„Zase děvka?“ vykřikl jsem. „Nač jsi měla tolik kamarádek děvek?“

„Pro poučení,“ odpověděla. „Kdo poučí člověka líp než děvky? A co je na děvkách špatného? Víš, Davide, s děvkou by ti bylo líp než s ženou, jako jsem já. Děvku zaplatíš bochníkem chleba, cizoložná žena však loví drahou duši.“

Užasl jsem.

„Jak jsi na takovou moudrost přišla?“

„Vymyslela jsem ji. Skládám teď přísloví.“

„Žalmy už ne?“

„Řekls mi, že je neumím.“

Těšilo mě, že jsem ji z téhle tvořivé práce vypudil v rekordním čase. Štvalo mě, že si myslí, že je může sypat levou rukou z rukávu.

„Žalmy se ani nemusejí rýmovat,“ řekla mi.

„Hospodin je můj pastýř,“ ušklíbl jsem se, když mi ukázala svůj první pokus. „Jsi blázen? Jsi mešuge? Tohle je kravina, Batšebo, naprostá kravina. Copak nemáš cit pro metaforu? Děláš z Boha nádeníka a ze svých čtenářů dobytek. Vždyť je to rouhání. Nebudu mít nedostatku čeho? Namísto odpovědí dáváš otázky. Aspoň zkrat, míti' na ,mít' a ušetříš slabíku. Myslíš, že moje žalmy jsou moc dlouhé?“

³¹ Tamtéž, str. 20

„Některé jsou majstrštyky,“ konstatovala chladně, „ale jako všechno, co píšeš, trpí nadměrnou délkou.“

Ta drzá, povznesená mrcha. „Nebudu mít' je lepší.“ Ovládl jsem se a zachoval si nadhled. „A Bůh nikoho nenutí ležet na zelených pastvinách. Kde jsi na takovou šaškárnu přišla?“³²

Chce-li čtenář vědět, kde Batšeba na takovou šaškárnu přišla, nechť otevře Bibli, nalistuje knihu Žalmů a začte se do toho třiadvacátého. „Žalm Davidův. Hospodin jest můj pastýř, nebudu míti nedostatku. Na pastvách zelených pase mne, k vodám tichým mě přivodí...“³³ Takhle si Joseph Heller pohrává se žalmu, takhle si pohrává s biblickým příběhem a s faktem, že u některých žalmů, které nenesou přímo Davidovo jméno, se teologové a bibličtí badatelé dohadují nad tím, kdo je jejich autorem. Rovněž důmyslně pracuje s biblickými postavami, a jak v doslovu k českému vydání píše jeho překladatel **Antonín Přidal**: „Ačkoliv způsob, jakým zestárlý David vzpomíná na svůj život, je Hellero-vým výmyslem, romanopisec nemusel k údajům známým z bible přimyslet ani jednu intriku, zášť nebo surovost, aby do Davidovy historie vnesl víc stínů.“³⁴ I když přece jen, Joseph Heller do své verze příběhu, odehrávajícím se ve starodávných dobách, vložil motiv, který antisemité od dávných dob a především od vydání nechvalně známého spisku **Protokoly sionských mudrců**,³⁵ dnešní terminologií bychom jej označili jak *fake* nebo *hoax*, podsouvají Židům: snahu ovládnout celý svět. Nejde o intriku, která by se uskutečnila, neboť je zcela absurdní, a Heller tak činí nápaditě a v kontrastu doby panování krále Davida a dvacátého století, zvláště pak jeho druhé půle, kdy po vzniku státu Izrael

³² Joseph Heller, *Bůh ví*, str. 306

³³ Ž, 23, 1. In: *Bibli Svatá, aneb všechna svatá Písma Starého i Nového zákona, podle posledního vydání kralického z roku 1613*. V Praze 1928, Nákladem Britické i zahraniční společnosti biblické.

³⁴ In: Joseph Heller, *Bůh ví*, str. 395

³⁵ Tento podvrh vyšel roku 1903 v petrohradském časopise *Ruskoje Znamja*, o dva roky později vyšel knižně. Za jeho autory jsou považováni P. I. Račkovskij a M. Golovinskij. Více na <https://www.holocaust.cz/dejiny/>.

sdílejí někteří jedinci teorii, že Židé chtějí ovládnout svět od východu na západ a od severu k jihu.

Není čas nazbyt. Evropa je dokořán. Asie také, teď, když máme železo, argumentoval, musíme je kout, dokud je žhavé.

„Nač ten spěch?“ zeptal jsem se s letargií, vyvolanou vlahou proměnou počasí.

„Angličané slézají se stromů,“ oznámil mi jako v ohrožení. „Němci vylézají z jeskyní. Musíme včas jednat. Než se nadějeme, může nastat průmyslová revoluce. Pokrok může zničit stát. Někdo může objevit Ameriku. Nepřeháním. Vynaleznu demokracii a zdegenerují do kapitalismu, fašismu a komunismu. Jednou přijdou na to, co s ropou. Co se stane, jestli zapřáhnou elektřinu nebo vynaleznu motor s vnitřním spalováním nebo parní stroj? Chceš automobily? Vláčky? Třeba budou i koncentrační tábory. Mohli by být i nacisté. Budou spousty gójų. Třeba nás nebudou mít rádi. Seberou nám náboženství a zapomenou, odkud vzešlo.“

Škrábal jsem se na hlavě. Bylo o čem přemýšlet. „Co s tím chceš dělat?“

„Mám plán,“ rozložil Jób³⁶ své mapy. „Dej mi Abíšaje³⁷ a šest set mužů, kterým se dá věřit, že až poklekneme při pití vody na kolena, neodloží meč, ale budou vodu chlemtat jazykem jako pes.³⁸ Vydáme se přes tureckou šíji do měkkého podbířsku Evropy a co nám bude stát v cestě, smeteme. Až tam dorazíme, Abíšaj zabočí na východ po své pravici a s třemi sty muži dobudeme Kavkaz, Indii, Afghánistán, Nepál, Tibet, Sibiř, Mongolsko, Čínu, Vietnam, Koreu, Japonsko a Formosu. Zatímco půjde od úspěchu k úspěchu, obrátím se na západ po své levici

³⁶ Jób – jako synovec Davidův proslavil se slavnými boji a neobyčejnou věrností vůči svému pánu, která hraničila až na ochotu účastnit se Davidova hříchu [2S 11,6 26]. In: Adolf Novotný, *Biblický slovník*.

³⁷ Abíšaj byl nevlastním synem Davidovy sestry Sarvie.

³⁸ Je to zcela jasný odkaz na verš z knihy Soudců: „Poručil tedy lidu sestoupit k vodě. Hospodin řekl Gedeónovi: „Postav zvlášť každého, kdo bude chlemtat jazykem vodu jako pes, a každého, kdo si při pití klekne na kolena.““ (Soud. 7, 5) In: *Bible, písmo svaté starého a nového zákona*, Ekumenický překlad, Ekumenická rada církví v ČR 1984.

a se zbylými třemi sty už dobudu zbytek jižního Ruska od Kaspického moře k moři Černému, Ukrajinu a Balkán. Obsadím Rumunsko, Maďarsko, Jugoslávii, Řecko, Albánii, Itálii, Rakousko, Německo, Francii, Nizozemsko, Španělsko a Portugalsko. Dobudu také Polsko, bude-li jaké. Nechám posádku v Gibraltaru, aby navždycky ovládala vstup do moře Filištínů. Víím, co si myslíš.“

„Zní to grandiózně.“³⁹

Ovšem, zní to grandiózně. Je to plán na dokonalé ovládnutí světa, prapočátek „židovského spiknutí“ a je štěstí, že Hellerovu knihu nečetli zpozdíli čtenáři a stoupenci *Protokolů sionských mudrců*. Měli by neklamný důkaz, že si jejich autoři pranic nevymýšleli. Zdá se mi, jako by se chtěl Joseph Heller jako někdejší příslušník amerického letectva, který za druhé světové války shazoval bomby na německé nacionální socialisty, snažící se mimo ovládnutí světa vyhubit všechny Židy a další podřadné rasy, vysmát těm, kteří propagovali tisíciletou říši a dopadli jako Napoleon u Waterloo. Zároveň ovšem představuje krále Davida, jak už bylo naznačeno, jako pěkného vejtahu.

... a to je další věc, která mě na mé florentské soše od Michelangela žere. Nechal mě tam stát neobřezaného. Kdo si sakra myslel, že jsem?

To Michelangelova socha Mojžíše v Římě má k té mé vyzrálé podobě daleko blíž než florentská socha ke kterémukoli období mého života. Každý to říká. Nebyl jsem přirozeně tak velký a nejsem z mramoru. Nemám na holeni jizvu a z hlavy mi netrčí rohy...⁴⁰

Znalcům výtvarného umění a zvláště Michelangelových soch se jistě jeho zpodobení Davida ve Florencii i Mojžíše (opravdu vypadá, jako by měl rohy) vybaví a je otázka, co ke všem těm historickým odbočkám Josefa Hellera vedlo, a hlavně, co ho přivedlo na nápad chopit se příběhu

³⁹ Joseph Heller, *Bůh ví*, str. 293

⁴⁰ Tamtéž, str. 57

slavného židovského krále Davida tak nepietně, někdo by dokonce mohl říct rouhačsky. Heller byl synem židovských přistěhovalců, kteří v roce 1913 opustili tak jako mnozí carské Rusko a sdíleli nelehký osud tisíců evropských imigrantů, jehož otec zemřel, když bylo Josephovi pouhých šest let. Už v raném dětství začal psát a byl zároveň jako židovské dítě nábožensky vzděláván. O tom totiž svědčí jeho hluboká znalost nejen knihy Královské a knihy Samuelovy,⁴¹ ale i celková znalost Bible s jejími kontexty. Zdá se, jako by si oním svérázným a svébytným přístupem chtěl jako agnostik vyřídit své vnitřní spory s Bohem. Jak říká král David v už jednou citované pasáži: „... a mám taky tu rozehranou nerozhodnou mexickou partii⁴² s Bohem, i když je možná už mrtev.“ Tohle už jsme někde slyšeli, nebo spíš četli, i když bez onoho možná, jak to napsal Friedrich Nietzsche: „*Bůh je mrtev. Bůh zůstane mrtvý. A my ho zabil!*“ Neměl tu nerozhodnou mexickou partii s Bohem rozehranou sám Joseph Heller, nenatahoval svou předem jasnou prohru? Bůh ví. A pak je tu ještě jedna věc, která se zdá být rovněž absurdní a směšná a zcela vybočující z historického rámce, v němž se příběh pohybuje, i když není, jak je výše doloženo, jediná.

Doufal jsem původně, že můj milovaný Jeruzalém rozkvetne v oslnivou výkladní skříň Středního východu, srovnatelnou významem a krásou s tak významnými metropolemi, jakou jsou Kodaň, Praha, Vídeň, Budapešť; místo toho, jak bystře poznamenala Míkal, se z ní stával další Coney Island.⁴³

Další Coney Island? Ono místo v Brooklynu, plné zábavních parků, kolotočů a restaurací, kam se o nedělích a svátcích chodí bavit tisíce Američanů? Je to ironická poznámka na adresu Jeruzaléma, která roz-

⁴¹ V křesťanských překladech Starého Zákona jsou obě knihy rozděleny na První a Druhou.

⁴² Bezpochyby jde o odkaz na šachovou partii Carlos Torre – Emanuel Lasker, odehranou r. 1925 v Moskvě.

⁴³ Joseph Heller, *Bůh ví*, str. 38

hodně není jen momentálním žertovným nápadem, ale zcela nepochybně reflexí nesplněného židovského očekávání z roku 1948, kdy vznikl moderní židovský stát. Heller napsal svůj román v roce 1984, tedy v době, kdy situace v městě Davidově nebyla (a do dnešních dnů není) ideální. Stát Izrael hledal tehdy cestu z krize po první libanonské válce, došlo k předčasným volbám a na nějakou zábavu moc nálady nebylo. Oslnivá výkladní skříň Středního východu měla poněkud zamazaná skla, což Hellerovi jako bystrému a vnímavému pozorovateli světa nemohl uniknout. Ironie je těsně svázána s jistou mírou skepse. A obojí se projevuje v celém Hellerově díle.

Nakonec je třeba podotknout, že v románu najdeme desítky odkazů na světové literáty, Williama Shakespeara, Roberta Browninga, Johna Milтона, na Johanna Sebastiana Bacha, na Sigmunda Freuda, na nichž nenechá nit suchou, o odkazech na státy, které v době Davidova králování neexistovaly, ani nehovoře. Joseph Heller psal svůj román pět let předtím, než **Jean-François Lyotard** (1924–1998) vydal svou knihu *La condition postmoderne*.⁴⁴ A o tom, že román *Bůh ví* je dílem navýsost postmoderním, nebudiž nejmenších pochyb.

Docela jinak a dříve než Joseph Heller přistoupili k známým biblickým postavám o mnoho let dříve čtyři světoznámí židovští autoři, **Thomas Mann** (1879–1955), **Joseph Roth** (1894–1939), oba žijící od počátku třicátých let pro jistotu v Paříži, pražský rodák **Franz Werfel** (1890–1945) a **Lion Feuchtwanger** (1884–1958). Vzhledem k historickým souvislostem s románem, o němž bude řeč a jehož hlavním hrdinou je prorok Jeremjáš, začnu u Franze Werfela, neboť roce 1937, kdy vydal svůj román *Höret die Stimme*, v českém překladu *Jeremjáš*, už začala být politická situace v Německu více než napjatá. Bylo to dva roky poté, co začaly platit norimberské rasové zákony, namířené proti Židům, Adolf Hitler byl říšským kancléřem, v Německu už existovalo pět koncentračních táborů, ve Španělsku zuřila druhým rokem občanská válka. Pokud jde

⁴⁴ České vydání: Jean-François Lyotard, *O postmodernismu*, Filosofie, Praha, 1993

o Rakousko, kde Werfel žil, začalo se s Německem velmi nebezpečně sblížovat, z vězení dokonce byli propuštěni rakouští nacisté, sdílející krom jiného rasové teorie **Arthura de Gobineau**.⁴⁵ Přihořívalo, Německo navzdory všem mezinárodním dohodám vesele vyzbrojovalo armádu a nikdo neměl v té době tušení, jak velký požár z toho všeho může vzniknout. Jisté bylo, že antisemitismus byl v obou zemích na pořadu dne a židovští spisovatelé a intelektuálové měli o čem přemýšlet. Co bude dál? Přijdou vlny pogromů jako za středověku, nebo se to zastaví? Samé znepokojivé otázky, vyvěrající z mnohasetleté židovské zkušenosti. A kdo bývá v takových situacích vidoucí? Proroci, kteří poslouchají hlasy. Není se tedy čemu divit, že Franz Werfel si jako hlavního hrdinu svého románu vybral proroka Jeremjáše, o němž pojednává jedna z biblických knih. Z běžné náboženské praxe jsou známy jen fragmenty Jeremjášova proctví, předčítané jako haftary⁴⁶ o sedmi šabatových a dvou svátečních bohoslužbách v synagogách a občas citované v kázáních v křesťanských kostelech nebo modlitebnách. Lze tedy dosti úspěšně pochybovat, že všichni věřící (vyjma rabínů, farářů a teologů), natož pak bezvěrci, se dokázali všemi dvaapadesáti kapitolami biblické knihy Jeremjáš prokousat, ačkoliv Jeremjášův příběh stojí za to. Podstatné jsou ale souvislosti. Franz Werfel byl sice Žid, ale co do praktikování víry velice vlašný, dokonce v roce 1929 na přání své ženy Almy Mahlerové, vdově po Gustavu Mahlerovi, vystoupil ze židovské obce. Už nechtěl být Židem, stejně jako mnozí jiní před ním i po něm, zvláště v době vzrůstajícího antisemitismu, ale jak už to tak bývá, vždycky se najde někdo, kdo vám váš původ připomene. Za časů proroka Jeremjáše, kdy mnozí Židé opouštěli víru svých praotců, přestali se hlásit k rodinné tradici a počali se klanět jiným bohům, kdy jeruzalémský chrám byl znesvěcován a dědictví krále Davida zapadalo prachem, to nevypadalo dobře a zdá-

⁴⁵ Francouzský aristokrat, diplomat a politik, autor díla *Esej o nerovnosti lidských plemen*, populárního mezi stoupenci rasové čistoty. Český překlad vyšel v nakladatelství Orbis v Praze v roce 1942.

⁴⁶ *Haftara* (הַפְּטָרָה) je část z prorocké knihy nebo z knihy Královské či knihy Soudců, čtená po pravidelném oddílu z Tóry. Více viz *Judaismus od A do Z*.

lo se, že Hospodin bude svůj lid za všechny ty prohřešky a odpadlictví trestat. Zatím to ovšem v roce 1937 v Evropě vypadalo tak, že „trestat“ Židy chtějí němečtí nacionální socialisté. Inspirace tedy nebyla daleko a Franz Werfel nebyl jediným židovským spisovatelem té doby, kdo se skrze literární dílo k situaci nepřímo vyjádřil. Nebyli to samozřejmě jen židovští autoři, ale o ty v tomhle textu nejde.

Jen stručná informace o postavě biblického příběhu a o hlavní postavě Werfelova románu:

Jeremjáš byl synem kněze Helkiáše z Anatot, malé vesničky nedaleko Jerusalema, kam kdysi král Šalomoun vypověděl kněze Ebiatara, prvního kněze Davidova [1Kr 2,26–27], a kde byla uctívána bohyně Anát, královna nebes, jež tu patrně měla i prastarou svatyni [sr. polemiku Jeremjášovu proti „tvoru nebeskému“ Jr 44]. Snad byl tedy potomkem kněžské rodiny, jež odvozovala svůj původ od Mojžíše a chovala starou rodovou tradici po Davidovi a jeho hrdinských činech [Jr 1,5]. Nadto Jeremjáš vyšel z trpící a mučednické církve. Narodil se právě v době, kdy Manasses [689–642 př. Kr.] pronásledoval proroky a všechny jejich stoupence. Takové pronásledování přispívá ke zvroucení náboženského přesvědčení.⁴⁷

Z dnešního pohledu by se dalo říci, že Jeremjáš byl náboženský fanatik, nikoliv ovšem takový, který by pro víru zabíjel druhé, jak tomu často v historii bylo a dosud je, ale fanatik bouřící se ve jménu Hospodinově, což z pohledu tehdejší moci (totalitní) tak bylo samozřejmě bráno. Kverulant a reptal, který neuměl být potichu. Muž pevných zásad a vzdoru, jdoucí neochvějně za svou pravdou, jeden z archetypů podobných postav, jaké známe z literatury a z dramatické tvorby. Jeremjáš byl za své proctví a promluvy vůči králi, jenž se zpronevěřil židovské tradici, zavírán, vsazován do klády, když prorokoval zkázu Jeruzaléma. Strážci chrámu mu dali možnost odejít, ale Jeremjáš místo aby zvolil exil a klidný a bezproblémový život v ústraní, a především na stará kolena, zůstal a dál

⁴⁷ Adolf Novotný, *Biblický slovník*, str. 284

prorokoval, že Hospodin uzavře s Izraelem novou smlouvu, pokud se k němu izraelský lid navrátí. Nakonec byl ale jako nepohodlný odvláčen do Egypta... Mizí ze scény, jeho pověst však zůstává. Rčení, že nikdo není doma prorokem, je v příběhu naplněno vrchovatě a dosti důležitou roli v něm hraje právě exil, v němž Werfel svůj román psal. Ten na rozdíl od Jeremjáše nečekal na žádnou novou smlouvu a opustil nebezpečnou rakouskou půdu, odjel do Francie, poté se pro jistotu přesunul za oceán do Spojených států a vyhnul se tomu, čemu se nevyhnulo šest milionů Židů. Ovšem v době, kdy svůj román psal, rozhodně netušil, jaké peklo němečtí nacionální socialisté rozpoutají, a není ani jisté, že se o tom, co bylo, dozvěděl, neboť zemřel v srpnu pětáctýřicátého roku.

Werfelův román o třiatřiceti kapitolách⁴⁸ a epilogu je rámován turistickou výpravou několika Angličanů do mandátní Palestiny. Jejich průvodcem je major Shepston, žijící ve Svaté zemi víc než deset let. Ve chvíli, kdy celá skupina – profesor Cartwright, novinářka Dorothy Cowellová, mladý, nedávno ovdovělý spisovatel Clayton Jeeves a archeolog Burton – sedí na terase hotelu na dohled od Mrtvého moře, vedou debatu o posvátnosti místa a dostanou se logicky k dávným biblickým postavám, k historickým příběhům, historickým bitvám První světové války, které se v těchto místech odehrály, a zcela logicky se jejich debata stočí i k proroku Jeremjášovi. První tři kapitoly tak připravují čtenáře na román, který se začne rozvíjet ve své plné šíři od kapitoly čtvrté. Ale už v samém úvodu, než se v čase vrátí do biblických dob, dává Franz Werfel čtenáři jisté vodítko související se současností, v níž svůj román psal.

Major Shepston, hubený muž malé postavy, jenž seděl vedle Cartwrighta, složil svůj opálený obličej do sta vrásek.

„Jedno je rozhodně jisté,“ prohlásil rozvážně. „Ten biblický Bůh téhle zemičky zůstal světovým vítězem nad všemi ostatními bohy: v křesťanství i v islámu: Alespoň až na další...“

⁴⁸ Je tu snad nějaká souvislost s Kristovými roky?

„Žádný strach,“ smál se Burton, „v téhle nadmíru probuzené generaci ani ve třech následujících generacích nedříme zcela určitě žádný neznámý bůh...“⁴⁹

Sebejistota anglického majora, pokud jde o Boha jako světového vítěze v době, kdy v Německu nastává, řečeno s odkazem na známý a skvělý film Luchina Viscontiho *Soumrak bohů*, je příznačná. Stejně jako Burtonova poznámka o tom, že ve třech následujících generacích nedřímá žádný neznámý bůh. Dnes víme, že dřimal, že se ve Werfelově době probouzel, až se probudil ve vší své děsivosti. Nebyl to ovšem Bůh Abrahámův, Izákův a Jákobův. Volba doby, kdy se příběh Jeremjášův odehrává, tedy není nijak náhodná, neboť i tehdy se ve starodávné Judeji probouzeli jiní bohové, exportovaní z Egypta. A je pozoruhodné, jak se Franz Werfel, poté, co Jeremjášův příběh dovyprávěl, vrátí ke své skupině Angličanů, respektive k Dorothy Cowellové a Claytonu Jeevesovi, putujících večer od Omarovy mešity v Jeruzalému k hotelu Krále Davida.⁵⁰

„Nemusíte mi odpovědět, Claytone, vadí-li vám to... Ale tak si myslím, že to, co vás napadlo tam na nádvoří chrámu, určitě souvisí s biblí...“

On mlčí a několik vteřin přemýšlí, než řekne to jméno:

„Ano, je to prorok Jeremijáš.“

„O tom toho mnoho nevím,“ řekne novinářka a v jejím pohledu jsou jisté rozpaky. „Pomozte mým chabým náboženským vědomostem.“

„Tento prorok byl zvláštní citlivý člověk, který stál v krutém protikladu k svému světu a době. Byl to plachý muž, kterého nezlomily ani zřejmé a diktátorské omyly této země. Neboť nebyl poslušen žádného jiného hlasu nežli hlasu Božího, jenž mluvil v něm a k němu...“⁵¹

⁴⁹ Franz Werfel, *Jeremjáš*, Vyšehrad, Praha, 2006, str. 10

⁵⁰ V českém překladu Bohumila Černíka jdou *k paláci krále Davida*, což je nesmysl, jde nikoliv o palác, ale o luxusní hotel Krále Davida (מלון המלך דוד – *malon ha-Melech David*), otevřený v roce 1931.

⁵¹ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 484

Zmínka o diktátorských omylech „této“ země není samozřejmě náhodná, stejně jako o plachosti Jeremjášově, neboť takový je sám ovdovělý Clayton Jeeves. Epilog Werfelova románu pak končí zcela jasně před vchodem do hotelu:

Zašleští nepříjemný závan větru. Dorothy Cowellová se zachvěje zimou a je jaksi zaražená, sama neví proč. Jeeves jí je každou minutu cizejší. Zrcadlové okenní tabule přepychového hotelu září stále jasněji do přibývajících noci. Dorothy toužebně pohlédne na toto světlo:

„Nepůjdeme dovnitř? Ostatní čekají...“

„Sbohem, Dorothy,“ řekne Jeeves a uchopí ji za ruku.

„Nepůjdu dovnitř k ostatním... Jdu k sobě a začnu...“⁵²

Konec románu a slib nového začátku. Můžeme uvažovat, zda je Clayton Jeeves svým způsobem Werfelovo alter ego, každopádně je to muž, kterému při pobytu ve Svaté zemi něco došlo, na rozdíl od mladé novinářky a dalších tří Angličanů. Ono *jdu k sobě* lze vysvětlit jednak místopisně, ale rovněž jako *jdu do sebe*. Je možné rovněž uvažovat o jednom verši z knihy Berešit, tj. z První knihy Mojžíšovy. „*Odejdi sobě,“ řekl Hospodin Avrahámovi, „ze své země, ze svého rodiště a z otcovského domu do země, kterou ti ukáží!“* (1. M. 12, 1)⁵³ Mimochodem, Werfel, který se vzdal svého židovství, bezpochyby pochopil, že se z něj v časech, které nastaly, fakticky vyvléknout nemůže. Jak už bylo jednou řečeno, vždycky se najde někdo, kdo vám připomene, co jste zač. Norimberské rasové zákony tu byly právě od toho. Franz Werfel tedy odchází sobě (už dříve) ze svého rodiště a z otcovského domu. Jde a začne psát Jeremijáše, přesněji v originále: *Höret die Stimme*. Slyšte hlas! Stejně jako prorok Jeremjáš poslechl hlas a jeho příběh, který začal psát, zarámoval tehdy velmi žhavou současností.

Příběh je rozehrán téměř klasicky: Byli žili tři bratři... Jeremjáš, nejmladší syn Chilkijášův, odchází po otcově smrti, na které měl údajně podíl

⁵² Tamtéž

⁵³ *Pět knih Mojžíšových*, překlad Efraim Sidon

svým smělym vystoupením v Chrámu, které otce pobouřilo, z rodného hnízda, aby hlásal slovo Boží a varoval lid, jehož morálka upadá, před trestem, který jej stihne. Oznamí matce i bratrům, že půjde do Jeruzaléma, k čemuž byl povolán, což vyvolá rodinný konflikt. Bratři a švagrová, která se těší, že bude po smrti tchýně jako matriarcha vládnout domu, nemají pro Jeremjášovo počínání pochopení, a bratr Obadijáš ironicky prohlásí: „*Není dobré sdílet dům s prorokem...*“⁵⁴ Bratři dávají přednost světu materiálnímu před světem duchovním. Musí se starat o polnosti a hospodářství a rozhodně nemají pro Jeremjášův způsob duchovní života pochopení, takže jeho odchod provází hořkost a rozkol. Je to jedno z prvních nepochopení, resp. neakceptování jeho postoje a kritiky, s nímž se v životě setkává. Přesto odchází s pocitem, ba přesvědčením, že musí poslechnout hlas Boží a zamířit do Jeruzaléma, který začíná propadat morální zkáze, a probouzet v lidech opět novou víru v jediného Boha. Všemmu ovšem předchází slyšení, které Jeremjáš měl:

Nyní obstoupí slova onoho hlasu, jež jsou skoro tělesně zhmotněna, lůžko a nakupí se u hlav. Neboť ty šepotavé zvuky nejsou najednou už současné a rovnoměrné, ale jako by jim přibývalo kolem Jeremijášovy hlavy na hutnosti:

Já jsem tě znal, dříve, než jsem tě stvořil v těle matky tvé –

Já jsem tě vyvolil, dříve, než tě porodila –

Já jsem tě postavil jako věštce mezi národy –⁵⁵

Uvnitř a vně jako kryjící se souzvuk zaznívá ono třikrát nezměnně „Já jsem“. Cizí, k nepochopení cizí je to poselství, které přináší. Nikdy netušil Jeremjáš ve své nejskrytější skrytosti, že by mohl být určen za nástroj božského záměru, že on, nesmělý syn Chilkijášův

⁵⁴ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 113

⁵⁵ Jde o volnou citaci: Jer. 1, 5, odpovídající vydání německého Lutherova překladu z roku 1912. Ekumenický překlad: „*Dříve, než jsem tě vytvořil v životě matky, znal jsem tě, dříve, než jsi vyšel z lůna, posvětil jsem tě, dal jsem tě pronárodům za proroka.*“ In: Bible, Ekumenická rada církví v ČR, 1984; Překlad rabiho Sidona: „*Znal jsem tě dříve, než jsem tě v břiše zformoval, zasvětil jsem tě dříve, než jsi z lůna vyšel, a dal jsem tě za proroka národům.*“ In: *Haftara Matot, Pět knih Mojžíšových.*

a Abiín, člověk jako tolik jiných, měl nést už před svým narozením tolik budoucnosti.⁵⁶

Už praotec Abraham slyšel hlas Hospodinův, stejně jako další praotcové, stejně jako Mojžíš. A zde Jeremjáš, podobně jako Mojžíš, má jisté pochybnosti, zda to, k čemu je povoláván, zvládne. Zdá se mu, že je příliš mladý a není schopen plnit přetěžký úkol, ale Hospodin se nedá.

„Neříkej: jsem příliš mlád. Ale opávej svá bedra a jdi!“⁵⁷

Tak tedy Jeremjáš odchází a s ním i jeho nový přítel a služebník Baruch (v českém překladu Báruk⁵⁸), s nímž se seznámil v Jeruzalémském chrámu. Vydává se na cestu, aby prožil nesnadný a nebezpečný život proroka, který je nepohodlný králi, nepohodlný svému okolí, nepohodlný všem – mlčící většině, dalo by se říci –, neboť se nebojí říkat pravdu nahlas, nebojí se pronášet hrůzostrašná varování. Pokud jde pak o samotný odchod z domu, u takového začátku platí jedno nepsané pravidlo: kdo v prvních kapitolách příběhu opustí rodný dům, musí se tam jednoho dne vrátit, což se samozřejmě stane. A rovněž platí staré přísloví, že doma není nikdo prorokem. Otázka je, proč by jím měl doma být, neboť kdyby neodešel, jeho proroctví by tam zůstalo také.

Aby se zdokonalil, navštívil Jermemiáš Školu vědění, byl zasvěcován prorokyní Chuldou, která ještě před Jeremjášem prorokovala zkázu Jeruzaléma, k níž nakonec, jak z Bible víme, došlo. Franz Werfel pracuje systematicky se starozákonními motivy a s postavami, i když se v biblické knize Jeremjáš neobjevují, ale bez rozpaků si je vypůjčí z Druhé knihy Královské nebo odjinud. Vytváří tak rozmáchlý a košatý obraz starobylé Judeje ve všech jeho souvislostech. Román je plný

⁵⁶ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 64

⁵⁷ Tamtéž, str. 65

⁵⁸ Přepis jména Baruch, což znamená *blahoslavený* (ברוך), na Báruk, jak jméno Barukh z němčiny přeložil Bohumil Černík, nemá logiku.

odkazů na Egypt a jeho kultické praktiky, které se rozšířily až do Judska, popisy jsou někdy jiráskovsky zdilohavé, přibývá postav, jejichž jména nezasvěceným čtenářům asi moc neřeknou, takže nejsou lehce zapamatovatelná a mohou se plést, přesto se linie strastiplného Jeremjášova života neztrácí v houštině slov. I když jak komu. Ale spíš než zdilohavé popisy utkví v paměti to podstatné: názorný obraz doby a dramatické události, vypovídající o charakteru záporných postav, tedy těch, na které se snáší Jeremjášovo proroctví. Typická je jedna epizoda, přímočaře ukazující, jak to bylo s mravy, neodpovídajícími ani v nejmenším tomu, v čem byl Jeremjáš i jeho souputník Baruch vychován, v co věřil, totiž k lásce k bližnímu. Tóra několikrát připomíná: „Pamatuj, že jsi byl otrokem v Egypťské zemi a že tě Hospodin, tvůj Bůh vykoupil...“ (5. M, 15, 15) s tím, že je třeba se chovat k otrokům lidsky a po sedmi letech jim dát svobodu. Jenomže hned zkraje své pouti se Jeremjáš setkává s pravým opakem. Někdo si ta slova Hospodinova nechce pamatovat. Někdo, do koho by to při prvním setkání Jeremjáš ani jeho druh Baruch neřekli.

Za svítání je probudila ta nejsmutnější sborová píseň, jakoby oplakávající hrozící zánik Izraele. Oba spáči vyskočili a opustili dům, aby pátrali po tomto srdceryvném zpěvu a jeho původcích. Za Mešulamovým panským dvorem se rozprostírala velká plocha spálené trávy, a na tomto palouku bylo zapuštěno dvanáct žentourů, jakých se používá v zemi Judsko odpradávná. Pevně zazděný nepohyblivý mlýnský kámen otáčející se kolem hlavice a uváděný do pohybu dlouhou ojí. Většinou byl do těchto žentourů zapřahován dobytek, který klusal po celý den. Jeremjáš a Bárúk však neviděli u dvanácti ojí žádný dobytek, nýbrž muže, nahé, potom se lesknoucí a obrovité postavy, dvanáctkrát obraz Samsona obra. Když ale přihlédli blíže, tu se ukázalo, že spatřili v pravém slova smyslu obry podobné Samsonovi, neboť všech dvanáct otroků zapřahovaných k ojim, kteří pozvedli svůj smutný nářek k rannímu nebi, bylo slepých. Do hloubi duše zasažen, otřásaje se hrůzou, zvolal Bárúk na slepce: „Kdo jste a komu patříte?“

Dvanáct obrů Samsonů ustalo najednou v práci i ve zpěvu. Pomalu, zvířecky tupě obrátilo se dvanáct hlav za tázajícím se hlasem...

„Patříme do vlastnictví Mešulama, mlynáře...“

Báruk skoro zakřičel svou otázku, jako by musel oslovovat tyto prázdné oční důlky s převelikou zřetelností.

„A všichni jste se narodili slepi?“

Do těch dvanácti obrů vjel zvláštní taneční pohyb. Obraceli se a koлебali sem a tam, nežli to z nich zavyló:

„Nenarodili jsme se slepi. Když jsme byli ještě mladí, oslepil nás Mešulam, mlynář, ohněm a železem, železem a ohněm...“

„Mluví pravdu...“

Důstojný hlas Mešulamův pronesl tato slova. Starostlivý hostitel, jehož kadeřavý vous se neocítl přes noc v nepořádku, hledal a našel své hosty. Malou, bílou a něžnou ručkou ukázal na slepce.

„Když jsou tito muži oslepeni a nemohou nic vidět, potom jim připadá těžká práce lehkou a více vykonají. Ale vidoucí, kteří stále běhají v kruhu, ty stíhá Pán velmi často šílenstvím. To jsem se naučil od cizích národů, v městech babylónských a egyptských...“

Poslední slova pronesl Mešulam samolibým tónem, jako by očekával od svých mladých hostů chválu za takové zdařilé napodobení chytrých a pokročilých velkých národů.⁵⁹

Obraz, který se čtenáři ihned vryje do paměti. Obraz, který okamžitě – a zvláště po tom, co se dalo v době, kdy Franz Werfel svůj román psal a co se událo potom – vyvolává zcela jasné a hrůzné asociace. Není tedy divu, že vida, co se děje, prorokoval Jeremjáš totální zkázu, neboť k ničemu jinému nemohlo takovéhle jednání lidí vést. Takže jde a svou vizí se snaží lidi pohnout k nápravě. Vidoucí stíhá Pán velmi často šílenstvím, pravil mlynář Mešulam. Jenomže je šílenství a šílenství. Posedlost spravedlností jí rozhodně není. Netřeba dodávat, jak podobně zapálení jedinci dopadají. Od dob Jeremjášových až dodneška.

⁵⁹ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 101

Žádný román se neobejde bez lásky a žádný pořádný román se neobejde bez lásky nenaplněné. Jeremjáš potkává mladou dívku He-Nut-Dime z prastaré rodiny Maj-Ptahovy, tedy z rodiny egyptské, která se chce kvůli němu vzdát víry otců a chce přijmout jediného Boha Izraele. Znalci Jeremjášova biblického příběhu je jasné, že to nemůže dopadnout dobře, a také to dobře nedopadne. He-Nut-Dime umírá (je tu souvislost s ovdovělým spisovatelem Jeevesem?) a Jeremjáš se jen těžko vyrovnává s její smrtí. Jenomže ještě hůř se bude vyrovnávat s jinou smrtí, krutou a nesmyslnou. Týká se popravy, která proběhla jinak, než bylo stanoveno.

Proto byly po právu zachovány všechny zákony vztahující se na soudní jednání a výkon trestu. Pán nestrpěl ve svém slitování, aby rozsudek připadl jednotlivci nebo dokonce soudci, jenž je povýšen nad ostatní... Avšak i když byl vynesen jednomyslný rozsudek smrti, postaral se Bůh života ještě o poslední překážky, které stěžovaly jeho vykonání.⁶⁰

Pokud jde o způsob popravy, šlo v tomto případě o kamenování, které je v Tóře několikrát zmíněno, ale překážkou byla povinnost, aby se na výkonu trestu podílela obec. A především prvními, kdo musel hodit kamenem, byli ti, co proti odsouzenému svědčili. Neexistovala instituce jednoho popravičho. Myslet si o ukamenování můžeme, co chceme, podstatný je psychologický moment, vylučující (?) falešné svědectví.

Kamenování. *Trest, obvyklý ve starověku u všech národů, znamenající naprosté vyloučení z společnosti, byl předepsán Zákonem za rouhání, nešlechtnost dětí vůči rodičům, pro cizoložství, modlářství a jiné zločiny, zvláště ty, jež souvisely s přírodními kulty [Lv 24,14; Ex 21,15; Lv 20,2; Dt 22,23]. Exekuce se konala za městem [Lv 24,14; 1Kr 21,10,13]. Svědkové odložili roucha, která by překážela při výkonu trestu [Sk 7,58], a hodili první kameny.⁶¹*

⁶⁰ Tamtéž, str. 226

⁶¹ Adolf Novotný, *Biblický slovník*, str. 320

Jeremjáš nebyl jediným prorokem té doby, byl tu ještě jeho současník Urijáš ben Šemajáš, který rovněž prorokoval zkázu Judstva. Utekl do Egypta, ale byl odtud odveden a odsouzen k smrti a navzdory pravidlům se jej rozhodl vlastnoručně popravit sám král Jojakim. Popraviště bylo vně Jeruzaléma za Hnojnou bránou, kde se shromáždil dav lidí, mezi nimi Jeremjáš s Baruchem. Despotický král se předváděl.

„Pomni, Jeruzaléme,“ vřeštěl hlas nad davem, „král vládne, král tě provází. Ruší to, co ti škodí, dosazuje to, co ti prospívá. Ustanovení soudu mění kvůli tobě a protože si to žádá tvůj prospěch ve světě. Bere na sebe krev zločince. Ano, zločinci jsou všichni ti štváci, buřiči, ponoukači, kteří ve jménu Adónaje štvou proti Pomazanému a proti domu, který vystavěl. Avšak král neochabne.“⁶²

Zločinci jsou všichni ti štváci, buřiči, ponoukači. Není to jen ozvěna doby, v níž se příběh odehrává, ani pouze ozvěna doby, v níž román vznikl, zní to jako dnes z některých zemí.

Namyšlený král, neznalý katovského řemesla, uchopí popravčí meč, ale tne špatně, odsouzeného proroka jen těžce zraní, takže popravu musí dokonat kat, který rozetne Urijášovu hlavu vedví. Jeho tělo je odnášeno mezi odpadky za Hnojnou bránu a Jeremjáš na celou událost reaguje výmluvným způsobem. Koupí u trhovce největší obětní džbán, posadí si jej na hlavu a následuje průvod s Urijášovým tělem, sledován zvědavě davem.

Deset kroků před Bránou hnojnou se Jeremjáš zastavil. Dav za ním pln očekávání ustoupil. Jeremjáš zavřel pevně oči a zapotácel se, jako by se musel zhroutit pod tíhou džbánu.

Náhle však jeho tvář krvavě zrudla zuřivým hněvem. Pozvedl mohutnou hlíněnou nádobu s překvapující silou vysoko nad hlavu a roztříštil ji na tisíc střepů o dlažbu před branou.

⁶² Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 231

„Výrok Pána,“ vyrazilo to z něho s hlasitým pláčem. „Takto chci roztříštit tento národ a toto město jako hliněnou nádobu, kterou už nic nezcelí a nespraví...“⁶³

Franz Werfel volně parafrázuje biblický verš: „*Toto praví Hospodin zástupů: Právě tak, jako se rozbíjí hliněná nádoba a nelze ji už opravit, rozbijí tento lid a toto město.*“ (Jer. 19, 11)⁶⁴ Jeden prorok je zavražděn, druhý povstává. O jaký osud si Jeremjáš v té situaci koleduje, je už předem jasné. Je zatčen, vsazen do klády, posléze bičován, vystaven posměchu a ponížení a v zoufalé situaci, kdy se o jeho zubožené tělo stará Baruch, zvolá pln bolesti:

*Prokletý den, kdy jsem se narodil! ...Prokletý člověk, jenž přinesl mému otci radostnou zprávu: máš malého syna... proč jsem nezemřel v těle matčině... Ó matko, hrobe můj...*⁶⁵

Nezasvěceného čtenář nenapadne, že takovouhle větu už někde slyšel nebo četl. Franz Werfel, jak bylo řečeno, si vypůjčoval postavy z jiných biblických knih a zde si půjčil výrok, respektive výkřik jiné biblické postavy, o které ještě bude řeč, a sice Joba.

*Kéž by zanikl den, v němž jsem byl zrozen, a ta noc, kdy bylo řečeno, byl počat muž. (Jb. 3,3)*⁶⁶

Není příliš divu. Jeremjáš netrpí jen fyzickou bolestí, ale i psychickou. Místo Boha Izraele se nad Jeruzalémem vznášela babylónská božstva Ištar a Marduk, akadský bůh podsvětí Negral a bůh války Ninurta, takže prorokův výkřik je svým způsobem logický, neboť se

⁶³ Tamtéž, str. 235

⁶⁴ Bible, Ekumenická rada církví v ČR, 1984

⁶⁵ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 245

⁶⁶ *Knihy Job s Rašiho komentářem*, překlad Efraim Karol Sidon, Garamond, Praha, 2025. Kralický překlad je jiný: „*Ó by byl zahynul ten den, v němž jsem se naroditi měl, i noc, v níž bylo řečeno: Počat jest pacholík.*“

dožil něčeho, co nečekal. Tím spíš bylo posíleno jeho zoufalství, ale na druhé straně i odhodlání ve svém varovném proroctví pokračovat. Jeremjáš je odsouzen, posléze se vrací do rodného domu, aby zastihl těsně před smrtí svou matku Abí, po jejímž skonu začne vládnout švagrová Mochelet. Jeremjáš se v domě usadí i se svým žákem Baruchem a začne mu na základě Božího vnuknutí diktovat své vzpomínky na prožité události. Nespokojen s tím, jak text vypadá, prožívá tentokrát Jeremjáš tvůrčí muka, nechává Barucha jednotlivé pasáže několikrát přepisovat a čtenář si může vzpomenout na podobná tvůrčí muka, jaká prožívali slavní spisovatelé a básníci. Jak popsat starobylý příběh tak, aby rezonoval s dobou, v níž je psán, aby podobenství bylo jasné a srozumitelné, jak se vypsat z toho, co člověka trápí. To se ostatně mohlo týkat i samotného Franze Werfela. Ale nevíme, nebyli jsme u toho.

Jeremjášův spis, končící velkolepým proroctvím o soudu nade všemi národy, je dopsán a Baruch jej na Jeremjášovo přání předčítá v Jeruzalémském chrámu. Ale jak už to s díly nepohodlných lidí dopadá, sám král svitek knihy nakonec rozřeže a hodí do ohně. V době vydání Werfelova románu už čtyři roky probíhala v Německu kampaň za očistu německé kultury, v jejímž rámci byly páleny *neněmecké* knihy, většinou šlo o knihy židovských autorů. Nic nového pod sluncem.

Když je Jeruzalém dobyt a chrám zbořen, prochází Jeremjáš jeho troskami, přičemž najde kamenný stěp s nápisem *Abys byl živ*.

Jeremjáš uschová stěpínu na prsou. Ponese do Egypta nevyčerpatelné slovo: „Abys byl živ!“ Stěpína pálí na jeho srdci stravujícím žářem, a přece tak nádherně, tak blaženě, že chce rád od ní shořet. Jeho oči přetéčkají spásou. V žádné chvíli vytržení svého života nebyl skutečně blízko radosti Boží.⁶⁷

Werfelův román končí nadějně. Výzva *Abys byl živ* zůstala naplněna tehdy po zboření Chrámu, ale i skoro dva tisíce let poté, ačkoliv snaha

⁶⁷ Franz Werfel, *Jeremjáš*, str. 481

vyhubit židovský národ v době vzniku románu a ještě pár krutých let poté byla abnormální. Ta snaha, žel, trvá mezi jistými národy dodnes.

Docela jinak se postavil k dávnému biblickému příběhu **Joseph Roth**. Jeho kniha **Job, román prostého člověka** (*Hiob. Roman eines einfachen Mannes*) z roku 1930 je stručnější nežli Werfelův *Jeremjáš*, navíc přenesl starobylý příběh na přelom devatenáctého a dvacátého století. Stejně jako téma Jeremjášovo je přenositelné, je přenositelné i téma utrpení a víry v jednoho Boha a jeho zkoušek, což Rothovy odkazy jasně dokládají. Ke ztvárnění hlavního hrdiny inspiroval Josepha Rotha biblický Job. Mnozí jistě znají termín *Jobova zvěst*, *Jobovy rány* či *Jobovka* jako symbol katastrofy, ale na základě čeho vznikly, už ví málokdo. Snad jen tuší, že se muži jménem Job sesypalo všechno na hlavu, ale co bylo příčinou, o tom ví už málokdo. Proto jen v krátkosti něco o hlavní postavě biblického příběhu:

V zemi Uc byl muž, jmenoval se Ijob, a byl to muž prostý a přímý, bál se Boha a stranil se zla. Narodilo se mu sedm synů a tři dcery. Jeho majetek obnášel sedm tisíc kusů brávy a tři tisíce velbloudů a pět set párů skotu a pět set oslic a velmi početné služebnictvo, a onen muž byl ze všech synů východu ten největší. (Job, 1, 1–3)⁶⁸

Spokojený, zámožný a bohabojný muž je ovšem vystaven těžké zkoušce, neboť Satan uzavřel sázku s Hospodinem o to, že se jej Job zřekne, až na něj on, Satan, uvalí pohromu. A tu pohromu nakonec uvalí. Job přijde o majetek, o rodinu, nikoliv o víru v Boha.

Řekl: Nahý jsem vyšel z lůna své matky a nahý se tam vrátím. Hospodin dal a Hospodin vzal, buď Hospodinovo jméno požehnáno! (Job, 1, 21)

⁶⁸ Tato a následující citace: *Kniha Job s Rašiho komentářem*, překlad Efraim Karol Sidon, Garamond, Praha, 2025

První pokus Satanovi nevyšel, zkouší to tedy dál. Postihne Joba malomocenstvím, obsype jej nežity, Job skončí na hromadě odpadků a popela a počíná si zoufat. Čeho je moc, toho je příliš. Žena jej nabádá, aby za to vše zlořečil Hospodinu, ale ani to nepohne Joba k tomu, aby tak učinil. Na scénu pak přicházejí tři přátelé, aby jej morálně podpořili, a vedou s ním rozpravu o víře, o zkouškách Hospodinových. A tu je dobré připomenout, co bylo zmíněno v souvislosti s Werfelovou výpůjčkou, a totiž Jobovy zoufalé výkřiky, z nichž první byl vložen do úst Jeremjášovi.

Kéž by zanikl den, v němž jsem byl zrozen, a ta noc, kdy bylo řečeno, byl počat muž. (Job, 3, 3) Proč jsem nezemřel, když jsem vycházel z lůna, nevyšel z nitra a nezahynul? Proč mne zachytila kolena, navíc ta řadra, abych z nich byl kojen. Teď bych klidně ležel a mlčel, spal a měl bych pokoj. (Job. 3, 11–13)

Téma biblické knihy je jasné, podstatné jsou Jobovy rozhovory s přáteli, kteří jsou jiné víry nežli on. Ti tři přátelé se jmenovali (podle kralického překladu) Elifaz, Bildad a Zofar a jsou z Edomu, tedy potomci Ezauovi, mezi nimiž a Izraelskými panovaly vždy napjaté vztahy. Ale ne všichni Edumejci, zdá se, zdědili ty nejhorší vlastnosti po svých předcích. Jen měli na věci jiný názor nežli Job, s nímž se přátelili, a právě jejich vzájemné rozpravy, jejich vzájemná pro a proti, činí tuto biblickou knihu zajímavou. Z dnešního hlediska bychom mohli říci, že jde vlastně o existenciální debatu o bytí a víře, která provází lidské jedince po celá tisíciletí.

Joseph Roth téma lidského zkoušení uchopil po svém, místo děje zasadil do fiktivního městečka Cuchnow na západě Ruska a pozměnil sociální statut svého hrdiny Mendela Singera. Nebyl bohatý, ba naopak. Představa, že na přelomu devatenáctého a dvacátého století existuje v oněch krajinách bohatý židovský velkostatkář, by byla mimo historickou realitu, i když v ojedinělých případech Židé zbohatli a někteří dosáhli šlechtického stavu. Ale Mendel Singer je chudý učitel, jako byl jeho otec a jeho děd, za dvacet kopějek učí dvanáct šestiletých žáků číst a odříkávat Tóru. Co vydělá, to sotva stačí.

Živobytí bylo rok od roku dražší, sklizeň chudší a chudší. Mrkev byla scvrklá, vejce prázdná, brambory zmrzlé, polévky vodové, kapři tencí, štiky krátké a kachny hubené, husy tvrdé a slepice nestály za nic.⁶⁹

Mendel Singer má ženu, dva syny, Jonáše a Šemarju, a dceru Mirjam. Jeho žena Debora hned na začátku románu porodí třetího syna, Menuchima, který je postižený epilepsií. Debora chce dát Menuchima na návrh lékaře do nemocnice, ale Mendel Singer takový nápad striktně odmítne:

Žádný doktor ho nemůže uzdravit, nechce-li tomu Bůh. Má vyrůstat mezi ruskými dětmi? Neslyšet svaté slovo? Požívat mléko a maso, slepice pečené na másle, jak se podávají ve špitále? Jsme chudí, ale já neprodám Menuchimovu duši jenom proto, že by ho léčili zadarmo. V cizích špitálech se nelze léčit.⁷⁰

Tato slova hned zpočátku charakterizují Mendela Singera, hluboce věřícího ortodoxního Žida, který dává přednost Božím zákonu, židovství před pravoslavím, košer stravě před tou nekošer. Ostatně i dnes se můžeme setkat s rodiči, kteří v zájmu svého přesvědčení odmítají nechat své děti očkovat, odmítají krevní transfúzi, odlišné zvyky. Pevná víra může vyvolávat u někoho podiv, stejně jako u věřících může vyvolávat podiv nevíra. A tak díky Mendelově rozhodnosti nebohý Menuchim zůstává doma a stává se hříčkou v rukou svých sourozenců, kteří se mají o nepodařeného bratra starat. Otec je jistě učil o lásce k bližnímu, ale ne příliš úspěšně.

Jednoho dne, když přšelo, děti vyvlekly Menuchima z domu a spustily ho do kádě, která už půl roku schytávala dešťovou vodu a v níž na hladině plavali červi, ohryzky a zplesnivělé chlebové kůrky. Držely ho

⁶⁹ Joseph Roth, *Job*, Vyšehrad, Praha, 2016, str. 10

⁷⁰ Tamtéž, str. 15

za pokroucené nohy a jeho šedivou, širokou hlavu několikrát strčily do vody.⁷¹

Mít na starost postiženého sourozence je nelehký úkol, jehož se ne každé dítě zhostí úspěšně. Tak, jako byl skrze svou víru charakterizován Mendel Singer, byly charakterizovány Menuchimovi sourozenci. Víme, co jsou zač. A jak to je po pár letech manželství mezi Mendelem a jeho ženou Deborou, kterou kdysi miloval a která snad kdysi milovala jeho, dokáže Joseph Roth popsat stručně a lehce nahořkle. Expozice románu je v opačném gardu než v biblické knize Job. Příběh nezačíná rozhodně šťastně, naznačuje budoucí problémy a vyvolává zvědavost, jak se bude vyvíjet, ale podstatné je, že Mendel Singer na vzdory všemu nereptá. Zatím. Ještě nepřišla jeho chvíle. I když důvody ke stížnosti a stesku nad osudem se najdou. Láska, kterou kdysi cítil k Deboře, po narození Menuchima povadla, vztah postupně vychladl jako pláty kamen.

Od toho dne už nebylo rozkoše mezi Mendelem Singerem a jeho ženou. Ukládali se ke spánku jako dva lidé téhož pohlaví, odspávali své noci a ráno procítali. Styděli se před sebou a mlčeli jako v prvních dnech svého manželství. Stud stál na počátku jejich rozkoše, stál i na jejím konci.⁷²

Chudoba, nemocný syn, nezdárné děti, jakékoliv vyhlídky na lepší život neexistují. Tak je představena rodina Mendela Singera, na rozdíl od biblického Joba ve shora citovaném prvním verši. Ten záhy padá ke dnu, zatímco Rothův *prostý člověk* se skoro na dně nachází.

Jistou, nikoliv nepodstatnou roli, sehraje v příběhu zázračný rabín, postava typická jak v realitě, tak ve starých chasidských vyprávěních a legendách o zázracích, kouzelných amuletech a proroc-

⁷¹ Tamtéž, str. 25

⁷² Tamtéž, str. 28

tvích. Debora se za jedním takovým vydá, putuje daleko od domova, aby si vyžádala radu ohledně chorého syna. Prodere se davem lidí, kteří si rovněž přišli pro rabínovu radu, a dozví se, že se Menuchim uzdraví.

Takových jako on nebude mnoho v Izraeli. Bolest jej učiní moudrým, ošklivost dobrotivým, hořkost mírným a nemoc silným... Neopouštěj syna, byť je ti těžkým břemenem, nevzdaluj ho od sebe, neboť vyšel z tebe stejně jako zdravé dítě.⁷³

Zázračný rabín prohlásí, že se Menuchim uzdraví za mnoho let a čtenář bude jistě zvědav, zda se tak stane. Stejně tak bude zvědav, zda matka syna nikdy neopustí. Ale mezitím plyne čas, Menuchim roste a neumí říct víc než *máma*, na nějaké uzdravení to nevypadá a ke všemu přicházejí závažné situace. Jonáš a jeho bratr Šemarja mají být odvedeni k carskému vojsku, a také odvedeni jsou, což znamená minimálně sedmiletou službu v armádě. Každý ze synů je jiný. Jonáš se ke kozákům těší, má rád koně a dobrodružství, zatímco Šemarja rozhodně být vojákem nechce a řeší situaci způsobem v té době dosti častým: opustí nelegálně zemi, posléze Evropu a odstěhuje se do Ameriky. Z exilu do exilu, neboť od zboření Chrámu žijí všichni Židé v exilu, ať jsou, kde jsou, pokud nejsou ve Svaté zemi. A do Ameriky se zachce rovněž Mendelu Singerovi. Jeho syn Šemarja, nyní Sam, zbohatl a poslal rodičům dopis po svém křesťanském příteli Macovi, v němž líčí, jak dobře se mu vede. Důvod, proč chce Mendel Singer odjet za synem, je velice prozaický: starosti s jedinou dcerou.

Mirjam chodí s kozákem, to může v Rusku, ale v Americe kozáci nejsou. Rusko je smutná země, svobodná a šťastná je Amerika. Mendel už nebude učitelem, bude otcem bohatého syna.⁷⁴

⁷³ Tamtéž, str. 21

⁷⁴ Tamtéž str. 77

V touze odjet hraje roli snaha uchránit dceru od pravoslavných kozáků, s nimiž Mirjam chodí a střídá jednoho za druhým, dále hledání země zaslíbené, i když tou by měla správně být pro Mendela Singera Judea, a do třetice lákavý americký sen: být otcem bohatého syna. Jenomže je tu otázka, co s nebohým Menuchimem, kterého by nemohli vzít s sebou. „*Neopouštěj syna, byť je ti těžkým břemenem, nevzdaluj ho od sebe, neboť vyšel z tebe stejně jako zdravé dítě,*“ řekl rabín Deboře. Rozhodování je těžké a složité, zvláště pro matku, ale nakonec není jiné volby. Šemarja, nyní americký syn Sam, pošle peníze, Mendel Singer vyřídí papíry, Menuchim zůstane u mladých sousedů, jimž Mendel Singer prodá svůj starý a rozpadající se dům. V Brémách nastoupí spolu s Deborou a Mirjam na loď a míří k novým zítřkům. Stejně tak jako na přelomu devatenáctého a dvacátého století mířily za oceán tisíce jiných Židů, aby začali nový život ve světě, kde nejsou kozáci a pogromy, stejně jako odcházeli za oceán chudí Italové, holandští nebo němečtí protestanti a další, kteří chtěli začít nový život. A jako o třicet let později, kdy Joseph Roth svůj román psal, utíkali z Evropy a opouštěli své otčiny mnozí další. Útěk před mizerným životem, útěk za lepším životem se vším dobrým i špatným, co k tomu patřilo.

Život v Americe není takový, jak si ho Mendel Singer představoval, představoval-li si ho vůbec nějak. O jeho ženě ani nehovoře. Jejich syn Sam vede se svým společníkem Macem dobré obchody a je bohatý, Singerovi žijí v maličkém temném bytě s okny do tmavého špinavého dvora, protože o větším nechce Mendel Singer, který je stále skromným a bohobojným mužem, ani slyšet. Ale Debora se v Americe necítí dvakrát dobře, vzpomíná na svého syna Menuchima, kterého opustila, a na někdejší domov...

Doma měla Debora aspoň světlo a slunce. Baže! ...Mirjam je fajnová slečna v kloboučku a hedvábných punčochách. Je pořádná, peníze si také vydělá. Mac s ní chodí, lepší Mac než kozáci... Ostatně je to přece jiný svět. Americký Mac není ruský Mac. Debora zde nevychází s pe-

*nězi. Živobytí je očividně stále dražší, mrkev je scvrklá, vejce prázdná, polévky vodové, kapři tenci a štiky krátké, kachny hubené, husy tvrdé a slepice nestojí za nic.*⁷⁵

Že už jsme o té scvrklé mrkvi jednou četli? Ovšem. Vše bylo jako dříve, jenom jinde, daleko od Menuchima. Deboře chyběl stejně jako Mendelu Singerovi a oba se chtěli vrátit. Jenomže na cestu je potřeba peněz, a když se nakonec zdá, že by se přece jen vydali na cestu, vypukne v Evropě světová válka a na návrat do Ruska není ani pomyslení. Miliony lidí pocítují následky války. Sam jako správný americký vlastenec narukuje a odjede bojovat do Evropy, kde na ruské straně už bojuje jeho bratr Jonáš, a Mendel Singer to komentuje slovy: *„Jednoho syna jsem dal carovi, to by mohlo stačit.“* Jenomže to nestačí. Jobovy rány přicházejí krok za krokem. Jonáš je nezvěstný. Mac se zraněný vrátí z Evropy a donese Mendelům hodinky jejich syna, který padl. Debora propadne návalu šíleného zoufalství, rve si vlasy, běduje a pak náhle, poté se co objeví Mac se Samovými věcmi, klesne mrtva k zemi. Nedosti na tom, když Jobovy rány, tak hezky do sytosti. Mirjam se zblázní, je odvezena do psychiatrického ústavu a Mendel Singer zůstává definitivně sám. Stále myslí na Menuchima, o němž ani rok po válce nemá žádné zprávy. A mezitím, tak jako v biblické knize Job, navštěvují Mendela, jehož *ponížila nebesa*, přátelé Menkes, Skovronek, Rottberg a Groschel a hovoří s ním o Bohu, o víře a naději. Ale Mendel na Boha zanevřel, přestal se dokonce modlit.

*Nepomodlím se! říkal si Mendel. Bolelo ho však, že se nemodlí. Třebaže se Mendel na Boha zlobil, Bůh stále vládl nad světem. Nedokázala ho přemoci nenávisť, ani zbožnost.*⁷⁶

Stovky věřících, ať už Židů či křesťanů, zanevřely v zoufalé situaci na Boha, ztratily jej, stejně jako jej ztracoval biblický Job nebo Men-

⁷⁵ Josef Roth, *Job*, str. 124

⁷⁶ Tamtéž, str. 169

del Singer. Někdo takovou zatěžkávací zkouškou neprošel, někdo přišel o rozum, ale Joseph Roth počal své vyprávění v krajině, kde žili zázrační rabíni a kde se děly zázraky. A zázrak se odehraje i v jeho *románu prostého člověka*. Nejprve uslyší Mendel Singer u Skovronků, kteří ho vzali k sobě do podnájmu, hudbu z gramofonové desky, překrásnou skladbu, nazvanou *Menuchimova píseň*, načež se rozhodne, že se stůj co stůj vrátí domů, aby našel svého posledního syna. Než k tomu ovšem dojde, stane se onen skutečný zázrak. Jak kdysi řekl Deboře zázračný rabín, Menuchim se uzdraví za mnoho let. A za těch mnoho let se Mendel Singer u Skovronků během pesachové večere připomínající odchod Židů z egyptského otroctví se svým synem, slavným mladým dirigentem Alexejem Kossakem, setkává. Z nebohého chlapce, který v dětství vypadal málem jako idiot, vyrostl slavný hudebník, který přijel do Ameriky na turné. Román tak končí zázrakem v duchu legend a vyprávění světa, který během první světové války dočista zanikl. Svět štetlů, do něhož se kdysi Joseph Roth v Haliči narodil, kde začínal chodit do židovské školy, kde byly jeho kořeny, svět, přes který se prohnala vilémovská vojska tam, kozácké oddíly zpátky a který zadupala do země. A to, co zbylo, zničila později vojska, která se v době vzniku románu teprve v Německu formovala.

Za připomínku stojí jeden důležitý motiv a bezpochyby inspirační zdroj: Rothův otec se pomátl na duchu, skončil v ústavu pro choromyslné, stejně jako Mendelova dcera Mirjam, a dožil na dvoře jednoho zázračného rabína. Pro Josepha Rotha byl zánik onoho světa štetlů a chasidů těžkou ranou. Rakousko-Uhersko se rozpadlo, jeho domovina připadla Polsku, staré nejisté jistoty byly ty tam. Navíc se pomátla i Rothova žena. Jobovy rány dolehly i na něj, zvláště když se ve třiatřicátém roce stal říšským kancléřem Adolf Hitler. Šest let na to Joseph Roth v pařížském exilu umírá. Šťestí, které nakonec potkalo jeho románového hrdinu Mendela Singera, se mu, žel vyhnulo velkým obloukem.

Dalším dílem, inspirovaným tentokrát *První knihou Mojžíšovou*, je tetralogie *Josefa a jeho bratři* nositele Nobelovy ceny za literaturu Thomase Manna, kterou sepsal v rozmezí let 1933–1946. Stejně jako Werfelův

Jeremjáš má jeho román širší kulturní kontext. Thomas Mann pracuje stejně jako Werfel s odkazy a popisem nejen židovského, ale i starobylého světa, v němž se Josefovy příběhy odehrávají. Román začíná praotcem Jákobem a životem mladého Josefa, pokračuje Josefovým životem v Egyptě, kam byl odvezen midjánskými kupci poté, co jej jeho bratři prodali, a navazuje aférou s Putifarovou ženou, vězením, povýšením a národohospodářskými činy Josefovými, tj. jeho koncepční prací při budování egyptských sýpek v dobách nadúrody a budováním egyptského pozemkového fondu v dobách hladu, řečeno moderní terminologií, když ve faraových službách prodával zásoby obilí za půdu. Nemá valný smysl převyprávět děj románu, docela postačí, když si čtenář přečte jeho předlohu, kterou nalezne v 1. knize Mojžíšově. Může začít u pětadvacáté kapitoly, v níž se narodí bratři Esav a Jákob, u příběhu, v němž Jákob dvakrát podvede svého staršího bratra, aby získal prvorozenectví a otcovské požehnání. Dále se v ní píše o tom, jak Jákoba podvedl jeho tchán Lavan, o jeho milované ženě Ráchel a méně milované Lee atd. Podíváme-li se až na začátek, to jest k okamžiku, kdy praotec Abrahám opustil otce, poznal svou ženu Sárú a po dlouhých letech zplodil Jicchaka a budeme probírat další vývoj událostí a osudu potomků, můžeme bez váhání označit celý příběh za rodinnou ságu. Ságu rodu Abrahamova, anebo – protože Thomas Mann začíná Jákobem – za ságu rodu Jákobova, jehož smrtí první kniha Mojžíšova končí. Sám jsem se příběhům potomků Abrahamových zabýval dosti podrobně už ve dvou knihách,⁷⁷ popsal jsem a převyprávěl jejich životní příběhy jako mnozí přede mnou a jistě i po mně, neboť biblický text v sobě nese dostatek živného materiálu, z něhož mohou vzejít další a další literární texty.

Lion Feuchtwanger patří rovněž k židovským autorům, který uchopil starý biblický příběh a utkal z něj pozoruhodný psychologický a historický příběh. Jmenuje se *Jefta a jeho dcera* (*Jefta und seine Tochter*)⁷⁸ a je

⁷⁷ *Dramatické konflikty Bible a Daleko od zahrady Eden.*

⁷⁸ Lion Feuchtwanger, *Jefta a jeho dcera*, Svoboda, Praha, 1971